ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 35

OCTOMBRIE — DECEMBRIE

1984

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară, revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA departamentul import-export presă, P.O. Box 12—201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate .

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119 str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 35 **Nr. 4** **octombrie — decembrie 1984**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 35 Nº 4 octobre — décembre 1984

SOMMAIRE

REALIZĂRI DE SEAMĂ ALE ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI ÎN ULTIMII ANI

Există obiceiul ca la încheierea fiecărei etape de evoluție și dezvoltare a activității dintr-un domeniu dat, să se încerce întocmirea unor bilanțuri. Ele sînt chemate să sublinieze realizările de seamă din perioada care s-a scurs și să scoată în evidență direcțiile viitoare ale activității. În anul în care întreg poporul român serbează împlinirea a patru decenii de la revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă de la 23 august 1944, dar și într-un moment în care țara se pregătește pentru Congresul al XIII-lea al Partidului Comunist Român, asemenea bilanțuri pot scoate în lumină semnificația pe care au avut-o pentru arheologia și istoria veche românească cei 40 de ani de înflorire sub conducerea înțeleaptă a Partidului și pot stabili totodată măsura in care arheologii și istoricii au răspuns sarcinilor și indicațiilor primite la ultimul Congres și de atunci încoace din partea Secretarului General al Partidului Comunist Român, Președintele Republicii Socialiste România, tovarășul Nicolae Ceaușescu.

O primă constatare ce se desprinde din aprecierea de ansamblu a activității din ultimii ani pe tărîmul arheologiei și istoriei vechi este aceea că specialiștii români, atît cei din sfera institutelor de cercetare integrate învățămîntului, cît și aceia din rețeaua muzeelor sau din alte sfere organizatorice, s-au străduit permanent și au reușit în foarte mare măsură să-și îndrepte strădaniile în direcția realizării unei calități superioare a cercetării. Pentru aceasta stau mărturie concentrarea de forțe in direcțiile prioritare ale istoriografiei românești, lărgirea domeniilor cercetărilor interdisciplinare, ritmul tot mai ridicat al valorificării științifice a documentației materiale și, înainte de toate, înscrierea întregii activități pe liniile magistrale care se desprind cu atîta claritate din documentele programatice elaborate de Partid, personal de către Secretarul General al Partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu.

Concentrîndu-și activitatea în jurul sarcinilor principale puse de conducerea de partid și de stat în fața arheologiei și făcînd totul pentru frînarea mai vechii tendințe de dispersare a forțelor științifice, arheologii din țara noastră s-au aflat totodată în primele rînduri ale celor chemați să contribuie la salvarea patrimoniului cultural, istoric și științific național, la acele acțiuni pe care le impun marile transformări teritoriale ale României intrate pe făgașul socialismului multilateral dezvoltat. Pe teritoriul numeroaselor municipii aflate în plin proces de modernizare și extindere, pe marile șantiere de construcții industriale și hidroenergetice și mai cu seamă pe miile de kilometri ai rețelelor de irigații, hidroameliorații și îmbu-

nătăţiri funciare, pretutindeni unde au apărut din pămînt vestigiile istoriei acestor pămînturi şi ale dovezilor de prezenţă neîntreruptă a strămoşilor poporului român, arheologii au fost prezenţi pentru recoltarea informaţiei ştiinţifice şi pentru acumularea mărturiilor materiale.

Din aceste două direcţii principale ale activităţii s-au strîns la un loc şi filele care formează volumul realizărilor din ultimii ani ai arheologiei şi istoriei vechi româneşti, volum care de patru decenii creşte necontenit şi care mai ales în ultimii douăzeci de ani, de la Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român şi de cînd în fruntea societăţii româneşti se află tovarăşul Nicolae Ceauşescu, a cunoscut o creştere spectaculoasă în dezvoltarea seculară a istoriografiei noastre. Nu se intenţionează enumerarea în acest loc şi cu acest prilej a tuturor şantierelor arheologice care în ultimii ani, de la Congresul al XII-lea al Partidului Comunist Român, au adus sporuri importante de informaţie în direcţiile-cheie ale arheologiei româneşti şi nici măcar enumerarea principalelor descoperiri materiale care au îmbogăţit substanţial zestrea de informaţie ştiinţifică şi de patrimoniu a ţării. Se cuvin totuşi menţionate, fie şi în treacăt, cîteva localităţi şi cîteva şantiere, cu începuturi mai vechi sau mai noi, ale căror nume sînt dătătoare de seamă pentru eforturile şi realizările anilor din urmă.

Dintr-un asemenea bilanţ nu pot lipsi marile şantiere de salvare organizate pe Canalul Dunăre-Marea Neagră, în zona Hidrocentralei Porţile de Fier II, la Turnu Măgurele, pe valea Mostiştei, pe valea Ialomiţei sau în zona bazinelor carbonifere din Gorj, după cum se cer pomenite acţiunile de salvare de pe teritoriul municipiilor Bucureşti, Alba Iulia, Iaşi, Sighişoara, Suceava, Constanţa, Cîmpulung, Curtea de Argeş şi Rîmnicu Vîlcea. În ordinea epocilor pe care le vizează cercetările, trebuie invocate în acest bilanţ în primul rînd investigaţiile legate de începuturile din mileniul II î.e.n. ale civilizaţiei traco-geto-dacice, menţionînd şantiere ca cele de la Oarţa de Sus — jud. Maramureş, Cîndeşti — jud. Vrancea, Năeni — jud. Buzău, Babadag şi Beidaud — jud. Tulcea sau Cotnari — jud. Iaşi. Unitatea şi continuitatea geto-dacică de pe teritoriul României au beneficiat de noi mărturii şi dovezi de pe urma activităţii unor şantiere de cercetări ca cele de la Tăşad — jud. Bihor, Coţofenii din Dos — jud. Dolj, Cugir — jud. Alba, Răcătău şi Brad — jud. Bacău, Lozna — jud. Botoşani, Popeşti — jud. Giurgiu, Cîrlomăneşti — jud. Buzău şi Sprîncenata — jud. Olt, în timp ce şantiere ca cele de la Ocniţa — jud. Vîlcea sau Hinova — jud. Mehedinţi şi-au legat numele de descoperiri care au intrat repede nu numai în conştiinţa cercurilor de specialişti ci şi în aceea a publicului foarte larg.

Cercetările privind raporturile geto-dacilor cu marile civilizaţii ale antichităţii au cunoscut progrese notabile pe şantiere ca cele de la Histria şi Albeşti — jud. Constanţa, Jurilovca — jud. Tulcea, Grădiştea Muncelului — jud. Hunedoara, în vreme ce aspectele diverse ale civilizaţiei romane şi ale procesului de romanizare de la începuturile erei noastre, desfăşurat pe întreg teritoriul ţării, au fost evidenţiate prin investigaţii ca cele organizate la Sucidava — jud. Olt, Veţel — jud. Hunedoara, Barboşi — jud. Galaţi, Moigrad — jud. Sălaj, Micăsasa — jud. Sibiu, Tibiscum — jud. Timiş sau Turda şi Gilău — jud. Cluj. Continuitatea elementului daco-roman din secolele de început ale migraţiilor ca şi procesul

de etnogeneză românească au constituit tema unor şantiere cu rezultate concludente şi importante, ca cele de la Locusteni — jud. Dolj, Tîrgşorul Vechi — jud. Prahova, Sighişoara — jud. Mureş, Bîrlad — jud. Vaslui, Băleni — jud. Dîmboviţa, Vedea — jud. Teleorman şi Poian — jud. Covasna, în timp ce începuturile vieţii statale româneşti, din epoca de constituire a cnezatelor şi voievodatelor afirmate la cumpăna dintre ultimele două milenii, au primit noi dovezi şi documentaţii de pe urma unor şantiere ca cele de la Cetăţeni — jud. Argeş, Giurgiu, Nufărul — jud. Tulcea, Vornicenii Mari — jud. Suceava, Mihăileni — jud. Harghita, Biharea şi Voivozi — jud. Bihor, Cladova — jud. Arad, Cuptoare — jud. Caraş-Severin sau Mănăştur — jud. Timiş.

Întîmpinînd al XIII-lea Congres al Partidului Comunist Român cu aceste realizări şi raportînd acestui for suprem al societăţii româneşti îndeplinirea sarcinilor ce le-au fost încredinţate, arheologii din ţara noastră asigură totodată conducerea Partidului, în frunte cu Secretarul General al acestuia, tovarăşul Nicolae Ceauşescu, că nu vor precupeţi nici în viitor nici un efort pentru a fi la înălţimea încrederii ce li s-a acordat.

PALEOMEDIUL ŞI GEOCRONOLOGIA TARDENOAZIANULUI DE LA ERBICENI (JUD. IAŞI)

DE

MARIN CÂRCIUMARU

CONDIŢIILE FIZICO-GEOGRAFICE ACTUALE

Staţiunea tardenoaziană de la Erbiceni este situată de-a lungul Bahluiului, făcînd parte, din punct de vedere geografic, din Cîmpia Moldovei sau, cum i se mai spune uneori, Cîmpia Jijiei sau Depresiunea Jijia-Bahlui.

Cîmpia Moldovei este situată în nord-estul ţării, fiind considerată parte componentă a Podişului Moldovei. Este o regiune colinară care începe, după V. Mihăilescu [1], în nord „de la obîrşiile Başeului—adîncite regresiv în Pintenul Darabanilor — şi se termină la sud sub coastele Iaşilor (Pieptul Moldovei, la D. Cantemir)". Cîmpia Moldovei spre est şi nord nu este delimitată de Prut, ea continuînd cu aceleaşi aspecte ale reliefului şi în Cîmpia Bălţilor; împreună cele două subunităţi formează Cîmpia de eroziune a Prutului de mijloc. În schimb, la sud şi vest, contactul cu celelalte subunităţi ale Podişului Moldovei se reliefează prin abrupturi de circa 200—300 m ce se menţin adesea pe distanţe de sute de kilometri. Este suficient să amintim în acest sens Dealul Mare-Hîrlău situat în vestul Cîmpiei Moldovei (aşa-numita Coastă Moldavă a lui I. Sîrcu[2]).

În ansamblul ei Cîmpia Moldovei se desparte în două compartimente: unul, situat la contactul cu subunităţile mai înalte ale Podişului Moldovei din sud şi vest, de obicei mai coborît şi cu văi mai puţin adînci; al doilea, în general cu altitudini mai ridicate şi văi puternic adîncite, avînd aspectul unui podiş fragmentat. Acest din urmă compartiment este străbătut de coridoarele Jijiei şi Bahluiului care curg prin mijlocul unor lunci largi sculptate în argilă sarmatică, adesea cu zone inundabile şi mlăştinoase. Nu în puţine cazuri rîurile produc în timpul primăverii creşteri de debite catastrofale din cauza patului impermeabil sau, dimpotrivă, în timpul verii seacă total.

Relieful Cîmpiei Moldovei „are un aspect larg vălurat, cu interfluvii colinare, deluroase sau sub formă de mici platouri joase, ale căror altitudini se repetă pe suprafeţe destul de întinse, lăsîndu-ne impresia că provin dintr-o suprafaţă unică, ce a fost îmbucătăţită de văile rîurilor"... Înălţimile „se etajează între 271 m la nord de Ardăşeni şi 32 m la confluenţa

---

[1] V. Mihăilescu, *Dealurile şi cîmpiile României*, Bucureşti, 1966, p. 257—259.

[2] I. Sîrcu, Anal. şt. Univ. „Al. I Cuza" Iaşi, secţia a II-a, II, 1, 1956.

Bahluiului cu Jijia, fiind mai ridicate în jumătatea sa nordică şi din ce în ce mai coborîte spre sud şi sud-est"[3].

Aşa cum am menţionat mai sus, staţiunea tardenoaziană de la Erbiceni este situată pe Bahlui, al cărui traseu timid, fără o albie majoră conturată, începe în cadrul Dealului Mare-Hîrlău. Odată intrat în Cîmpia Moldovei, albia se lărgeşte, ajungînd să atingă chiar 2,5 km în cursul inferior. Panta de-a lungul celor 75 km cît măsoară lungimea sa de la izvoare la vărsare, este în medie sub 1,5 %. În aceste condiţii aluvionarea a fost destul de intensă, depozitele atingînd în jur de 10 m, dar uneori depăşesc chiar 15 m. În partea inferioară sedimentele sînt mai nisipoase adesea cu intercalaţii de nisipuri grosiere şi pietrişuri, în timp ce orizonturile superioare conţin elemente mai fine, argilo-nisipoase şi chiar argiloase[4]. Rezultă că iniţial, în timpul depunerii orizontului inferior psamitico-psefitic, Bahluiul se caracteriza printr-un debit mai mare şi o pantă a albiei mult accentuată în raport cu cea actuală. Din contră, depunerea straturilor superioare pelito-aleuritice subliniază că liniile de relief au fost puternic estompate, climatul a pierdut din umiditate, iar suprafeţele împădurite s-au redus ca urmare a defrişărilor, pentru extinderea terenurilor agricole[5].

În zona Erbicenilor, Valea Bahluiului prezintă un pregnant caracter meandrat, şesul larg fiind în permanenţă umed datorită inundaţiilor repetate. Aluviunile de suprafaţă capătă trăsături mai argiloase.

Valea Bahluiului prezintă terase mai bine dezvoltate pe ambele maluri mai ales de la Hodora în aval. În anumite sectoare deplasarea către sud a văii a determinat etajarea teraselor mai mult pe flancul stîng. Prundişurile şi nisipurile, care constituie baza aluviunilor de terasă, apar uneori la zi în multe locuri, ele putînd fi observate şi în Podişul Nucşoru-Erbiceni. Mai bine dezvoltate apar terasele Bahluiului în apropiere de confluenţa sa cu Prutul, podul lor atingînd uneori lăţimi de pînă la 7 km.

În general, dacă în baza teraselor superioare apar prundişurile, în baza celor inferioare sînt specifice nisipurile. În acelaşi timp se observă că fruntea teraselor superioare a fost puternic erodată, ceea ce a dus la atenuarea abrupturilor şi la coluvionarea teraselor inferioare. În amonte de Erbiceni se poate, de asemenea, sesiza o diminuare a grosimii depozitelor loessoide specifice teraselor, determinînd apariţia la zi a pietrişurilor de terasă.

Flora actuală din regiunea în care este situată staţiunea tardenoaziană se caracterizează în general printr-o vegetaţie specifică terenurilor agricole şi pajiştilor puternic modificate cu păiuşuri, fîşcă, colilie etc. Adesea apar diferite specii halofile. Sub această vegetaţie solul format este cernoziomul, iar pe înălţimile mai mari cernoziomul levigat (cambic).

Condiţiile climatice actuale se caracterizează printr-o temperatură medie anuală de 15° C. Luna cea mai friguroasă, ca în cea mai mare parte a teritoriului ţării, este luna ianuarie care se caracterizează printr-o

[3] V. Băcăuanu, *Cîmpia Moldovei*, Bucureşti, 1968, p. 56.

[4] *Ibidem*, p. 133—138.

[5] C. Martiniuc, V. Băcăuanu, M. Dumitrescu, An. şt. Univ. „Al. I. Cuza", II, seria II, fasc. 2, 1956.

medie de —0,7° C; luna cea mai călduroasă, luna iulie, însumează circa 28,4°C. Precipitațiile medii anuale nu depășesc 520 mm. Cea mai mare cantitate de ploi cade în luna iulie (peste 69 mm). De fapt anotimpul de vară este cel mai ploios, lunile iunie-august totalizînd mai mult de 200mm din suma anuală. Din contră, anotimpul rece este cel mai sărac în precipitații (85,2 mm). În legătură cu mișcările aerului, se poate observa o pondere mai mare a vînturilor de nord-vest, după care se situează vînturile de sud-est, mult mai reduse însă ca amploare.

ASPECTE ALE CULTURII MATERIALE ÎN STAȚIUNEA TARDENOAZIANĂ DE LA ERBICENI

Primele unelte microlitice de silex de forme geometrice în zona Erbicenilor au fost găsite de N. Zaharia. Ca urmare a acestei semnalări sînt inițiate, sub conducerea lui C. S. Nicolăescu-Plopșor, ample săpături arheologice ce vor însuma peste 240 m p. Cercetările și săpăturile arheologice au permis precizarea unei importante așezări tardenoaziene în cadrul căreia stratul de cultură avea o grosime de circa 50 cm, fiind situat „sub o săracă locuire neolitică, probabil veche, din care s-au cules puține fragmente ceramice atipice”[6].

Materialul litic este tipic tardenoazian și cuprinde, după Al. Păunescu[7], numeroase lame neretușate, în cea mai mare parte fragmentare, puține lame retușate oblic, lame cu latura teșită abrupt (tip *à bord abattu*), vîrfuri de tip „La Gravette”, lame trunchiate și retușate, lame cu scobitură mică sau largă, străpungătoare pe lame, burine de unghi fie pe spărtură, fie pe trunchiere retușată, simple sau chiar duble. Gratoarele, lucrate mai mult pe așchii ovale și mai puțin pe lame (în majoritatea cu partea activă convexă), apar mai mult decît celelalte unelte. Se întîlnesc, de asemenea, gratoarul pentagonal, răzuitoarele pe așchii cu retușe mari oblice.

Dintre piesele geometrice se remarcă o serie de unelte specifice tardenoazianului cum ar fi trapezele regulate, înalte, cu laturile neparalele pronunțat concave și cu buza mică scobită concav și retușată.

Toate aceste unelte sînt prelucrate în cea mai mare parte din silex cu o nuanță albăstruie și o patină alburie. În mult mai mică măsură era folosită pentru confecționarea uneltelor gresia glauconitică și șistul negru. S-au remarcat și cîteva piese dintr-un silex deosebit, avînd o culoare alburie mată, fiind emisă ipoteza că un astfel de material era obținut prin schimb din regiunea Nistrului superior [8].

În ceea ce privește dimensiunea uneltelor se poate observa o predominare categorică a pieselor microlitice (87,41 %), cele mijlocii (4—7 cm) întrunesc doar 12,2 %, în timp ce piesele macrolitice abia însumează 0,39 %.

Este remarcabilă apariția, în stratul de cultură, a unor foarte mici bucăți de ocru roșu.

Tipurile de unelte întîlnite în așezarea de la Erbiceni, îndeosebi vîrfurile de săgeată în formă de trapez și gratoarele necesare prelucrării

---

[6] Al. Păunescu, SCIV, 15, 1964, 3, p. 322.
[7] *Ibidem*, p. 321—336.
[8] *Ibidem*.

pieilor, îl determină pe Al. Păunescu să considere că purtătorii culturii tardenoaziene de aici se ocupau cu vînătoarea şi culegerea moluştelor[9].

CERCETĂRI PALEOCLIMATICE

Cercetările mai vechi au demonstrat, pe bază de macrofosile, existenţa în timpul locuirii tardenoaziene a următorilor copaci : *Pinus silvestris*, *Quercus robur* şi *Tilia* sp. R. Popovici[10] consideră că aceste specii plasează stratul respectiv în timpul borealului.

Totodată, din nivelul tardenoazian au fost colectate mai multe resturi de oase care au permis lui S. Bökönyi [11] reconstituirea următoarei asociaţii faunistice : *Bos* s. *Bison*, *Capra* s., *Ovis* sp., *Equus* sp., *Sus scrofa ferus* L., *Canis lupus* L. ? Predominant este *Equus* sp., mai cu seamă în prima parte a locuirii tardenoaziene. Calului îi urmează ca răspîndire *Sus scrofa ferus* L. S. Bökönyi presupune că specia de cal sălbatic de la Erbiceni ar reprezenta o *formă sudică primitivă, paleolitică.*

Între resturile faunistice atribuite calului nu este exclus ca o piesă să provină de la un animal domestic, conform celui de-al doilea buletin de analiză al faunei de la Erbiceni. Trebuie să amintim că în primul său buletin de analiză S. Bökönyi întrevedea posibilitatea existenţei în timpul tardenoazianului din această regiune a boului domestic, menţionat dealtfel, de acelaşi autor, alături de oaie, la Ciumeşti, de asemenea, în vremea locuirii tardenoaziene.

Tot din stratul tardenoazian de la Erbiceni au fost colectate o serie de cochilii de melci şi fragmente de *Unio* sp. Gasteropodele au fost atribuite, în procente asemănătoare, de Al. V. Grossu [12] speciilor *Cepaea vindobonensis* Pfeiff şi *Helix lutescens* Zgl. Această asociaţie ar presupune în preajma aşezării un climat cald şi umed.

La mulţi ani după încheierea săpăturilor arheologice, împreună cu arheologul Al. Păunescu [13], am redeschis o secţiune şi am colectat probe pentru cercetarea paleomediului pe un profil ce a înglobat nu numai nivelul tardenoazian (aflat aproximativ între 85 şi 150 cm), ci care a ajuns chiar pînă la adîncimea de 250 cm în scopul unei reconstituiri cît mai ample a evoluţiei climatului pe aceste meleaguri, atît anterior locuirii tardenoaziene, cît şi posterior ei.

Din punct de vedere pedologic, profilul din staţiunea tardenoaziană de la Erbiceni, din care au fost colectate şi probele pentru analiza polinică, se prezintă ca specific unor soluri hidro-automorfe semigleice, o semilăcovişte cernoziomică levigată caracteristică cîmpiilor joase, luncilor şi teraselor joase cu apa freatică vara uneori deasupra adîncimii de 3 m. Ele apar în silvostepa umedă şi în zona solului brun roşcat de pădure [14].

---

[9] *Ibidem.*

[10] În Al. Păunescu, *op. cit.*

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem.*

[13] Mulţumim şi pe această cale pentru ajutorul dat în colectarea probelor necesare cercetărilor palinologice, pedologice şi stratigrafice, precum şi pentru toate informaţiile privind stratul de cultură tardenoazian.

[14] C. D. Chiriţă, C. Păunescu, D. Teaci, *Solurile României*, Bucureşti, 1967, p. 73.

Profilul pedogenetic al solului se prezintă astfel :

— 0—55 cm = *orizontul A*, cu o mare cantitate de humus, de culoare neagră ;

— 55—105 cm = *orizontul ABt*, de tranziție, de culoare cenușiu-negricios ;

— 105—135 cm = *orizontul Bt (B) (Go)*, cenușiu-brun cu pete ruginii ;

— 135—185 cm = *orizontul CGo*, gălbui murdar, cu pete vineții și ruginii, concrețiuni și pete calcaroase ;

— 185—205 cm = *orizontul Go*, de culoare vineție, cu puține pete ruginii de oxizi de fier.

Analiza sporo-polinică, efectuată asupra întregului sediment cuprins între suprafața solului și 250 cm adîncime (fig. 1), pe probe colectate din 10 în 10 cm, a avut darul să ne ofere un tablou cuprinzător și deosebit de revelator și sugestiv nu numai asupra evoluției vegetației, dar și a schimbărilor climei în perioada cuprinsă între ultima parte a pleistocenului și pînă în zilele noastre, deci de-a lungul unei etape de peste 10 000 de ani.

În partea inferioară a profilului, spectrul polinic specific stratului dintre 245—235 cm relevă un episod rece. Peisajul era dominat de prezența pinului care realiza 84 % din totalul polenului. Este interesant că în această vreme molidul este deosebit de modest reprezentat (1,2 %), alături de el, singurii copaci care vegetau cu totul izolat erau *Larix*, *Salix* și *Alnus*. Considerăm că această etapă ar putea fi similară episodului pinetelor aride vechi definit de E. Pop în Bazinul Bilborului[15] sau, în cronologia nord-vestului Europei, primei faze de răcire Dryas.

Profunda reducere a pinului la nivelul de 230 cm adîncime, precum și modesta apariție a alunului, ca și sensibila afirmare a molidului, laricelui și salciei, ar putea eventual să constituie un ecou al unei ameliorări climatice. Nu este exclus ca această fază anatermă să fie contemporană episodului pin-molid din regiunea Carpaților Orientali, ceea ce înseamnă de fapt binecunoscuta oscilație Bölling din tardiglaciar. Dificultatea unei astfel de paralelizări, generată de lipsa unor repere foarte sigure, ne determină să adoptăm, în paralel, denumirea de *oscilația climatică Erbiceni A*.

Spectrul polinic de la 220 cm relevă o ușoară revenire a pinului (48,9 %). Faptul că reafirmarea pinului nu atinge ponderea din partea inferioară și în plus este acompaniat de unele elemente termofile, precum carpenul și stejarul, chiar dacă procentele lor sînt foarte scăzute, îngreuiază oarecum interpretarea din punct de vedere paleoclimatic a acestei secvențe. Este destul de dificil să precizăm dacă este o etapă de răcire, similară eventual Dryasului mediu sau episodului pinetelor aride noi și episodului mesteacănului din cadrul fazei pinului precizată pentru regiunile Carpaților românești. Definirea acestei etape ca o perioadă de răcire se poate face mai cu seamă dacă avem în vedere trăsăturile spectrelor polinice anterioare și posterioare care reoglindesc într-adevăr faze de ameliorare climatică. Nu este exclus deci ca acest spectru polinic să reprezinte un foarte sensibil episod de răcire în cadrul unei unice etape de ameliorare a climei, începută, după cum am văzut, în spectru de la 230 cm și

---

[15] E. Pop, Bul. Grăd. bot. Cluj, 22, 1942, 1—4, p. 101—177.

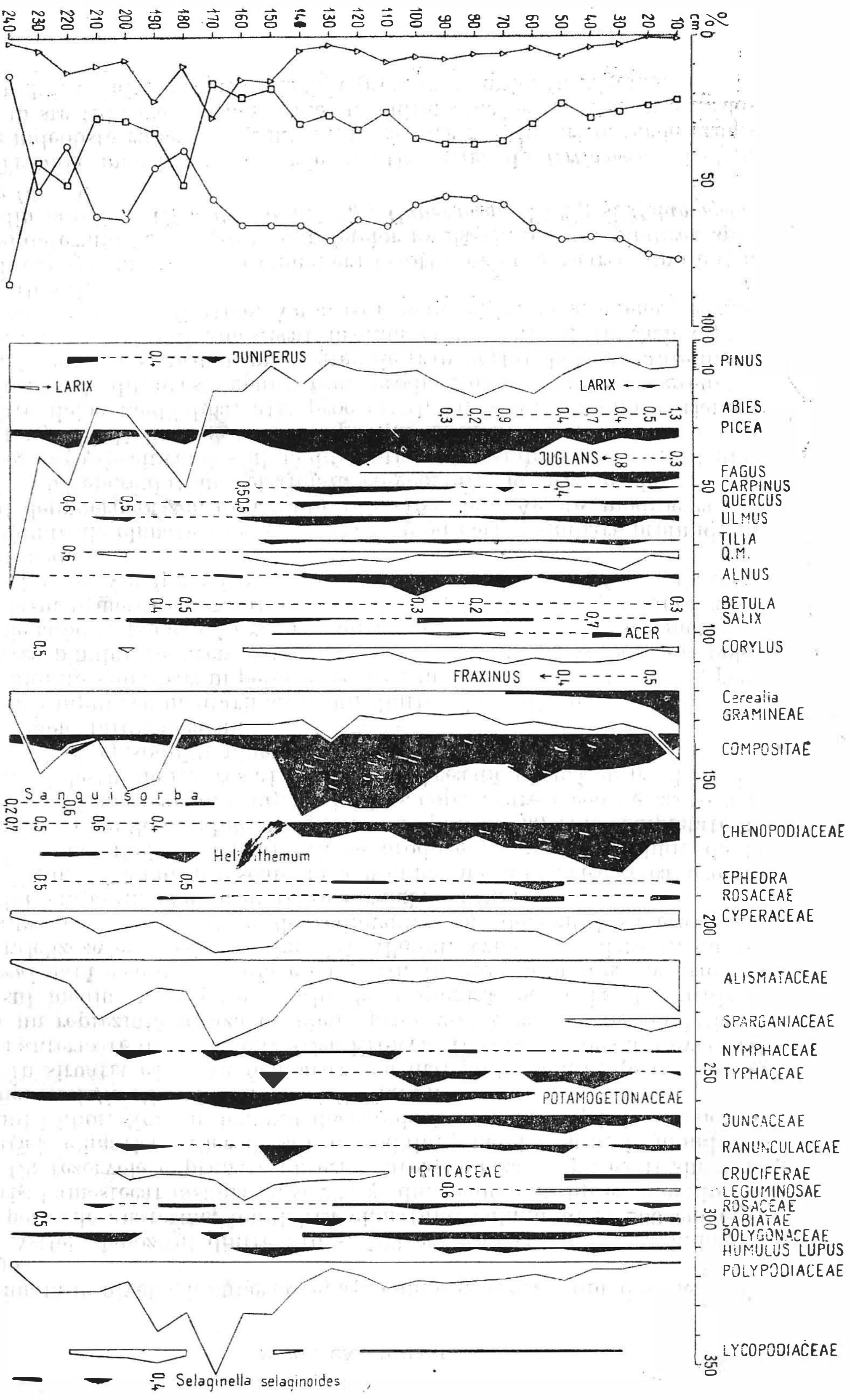

Fig. 1. Diagrama polinică a sedimentului din așezarea tardenoaziană de la Erbiceni.

continuată în nivelurile superioare, așa cum o să rezulte din descrierea de mai jos.

Astfel, depozitul dintre 210 și 190 cm este specific, fără îndoială, unei perioade anaterme, îndulcirea climatului culminînd la 200 cm cînd stejărișul amestecat însuma circa 2% și din regiune nu lipsea nici alunul.

Cu rezervele exprimate anterior, această fază ar putea fi sincronă oscilației climatice Alleröd sau episodului pinetelor cu mult molid din Bazinul Bilbor. Noi am denumit deocamdată această etapă de ameliorare a climei *oscilația climatică Erbiceni B* (fig. 2).

În situația că se va demonstra cu mai multă acuratețe trăsăturile etapei anterioare oscilației climatice Erbiceni B și se va constata eventual că ea nu reprezintă o fază de răcire propriu-zisă care să fie corelată cu Dryasul mediu, vom putea vorbi de o singură perioadă de încălzire *Erbiceni*, fără cele două subfaze (*A* și *B*). În mod normal ea ar urma să se paralelizeze cu oscilația climatică Alleröd, avînd în vedere că nu s-a constatat o discontinuitate de sedimentare în depozitul superior care aparține etapei imediat următoare tardiglaciarului.

Ultima răspîndire însemnată a pinului, de data aceasta ca urmare sigură a unei răciri a climatului, se produce în spectrul polinic de la 180 cm. Procentele notabile înregistrate de pin (50 %) sînt completate de cele de molid, mesteacăn, ienupăr și salcie, copaci care accentuează tocmai caracterul destul de riguros al climatului. Această ultimă etapă de răcire este similară episodului pinetelor cu puțin molid sau Dryasului recent, care încheie tardiglaciarul.

În timpul sedimentării stratului dintre 175—165 cm au avut loc se pare anumite schimbări în peisaj care s-au materializat în bună parte prin reducerea pinului, reducere care a însemnat diminuarea procentelor polenului de la 50 % la circa 15 %. În cadrul copacilor trăsătura distinctă era dată de menținerea unor sălcete de-a lungul Bahluiului și a unor zone înmlăștinite ce vor fi persistat și în această vreme ca, dealtfel, mult timp de aici încolo.

Condițiile climatice înregistrează în mod cert schimbări profunde în timpul depunerii orizontului dinte 165—155 cm. Aceste modificări ale climei s-au repercutat în peisajul fizico-geografic favorizînd dezvoltarea unei vegetații specifice, destul de diferențiată de cea din etapa precedentă. Este remarcabilă în acest sens apariția elementelor termofile într-o cantitate deloc neglijabilă, atît procentual, cît și în privința varietății speciilor, unele din aceste genuri fiind producătoare de polen cu greutate specifică ridicată și prin urmare greu de transportat de la distanțe mari. Elementele stejărișului amestecat însumează 2 %, ulmul totalizînd procente ceva mai semnificative. Acum își face apariția, de asemenea, carpenul și alunul.

Încălzirea progresivă a climei era însoțită de accentuarea umidității, ceea ce determina extinderea suprafețelor înmlăștinite și răspîndirea speciilor din familiile *Alismataceae* (25 %), *Cyperaceae* (13 %) și *Potamogetonaceae* (6 %).

Trebuie menționate valorile relativ mari de *Urticaceae* (10 %), plante îndeobște ruderale, anunțînd parcă intrarea, în orizonturile următoare, în stratul care conține urme de cultură materială atribuite tardenoazianului, cu alte cuvinte relevînd prezența omului în regiune.

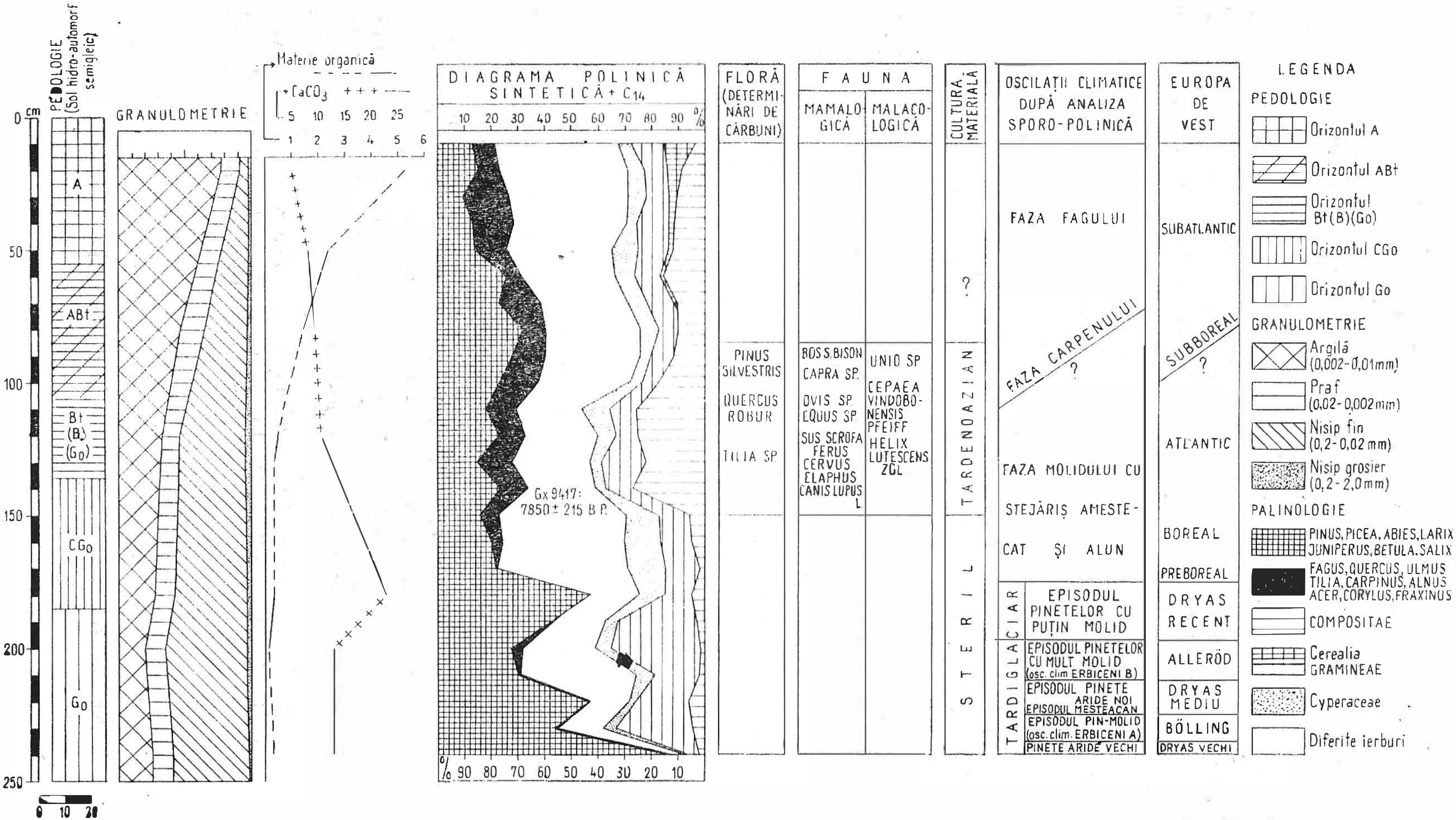

Fig. 2. Corelarea datelor privind cercetarea interdisciplinară a sedimentului din așezarea tardenoaziană de la Erbiceni.

Odată cu intrarea în stratul de cultură tardenoaziană trăsăturile fitogeografice ale zonei sînt substanțial schimbate în raport cu perioada anterioară. Polenul de arbori (32,6 %) relevă un proces de împădurire superior stratelor subiacente. Structura pădurii era destul de complexă, cuprinzînd o mare varietate de specii. Pe de altă parte, componența ierboaselor demonstrează o sensibilă restrîngere a plantelor acvatice și afirmarea masivă a familiei *Compositae* (27,8 %). În raport cu etapa anterioară, nu este exclus ca restrîngerea suprafețelor acvatice să fi reprezentat acum un mediu propice locuirii tardenoaziene.

Răspîndirea copacilor cu frunza lată, precum și sensibila creștere a valorii polenului coniferelor, chiar dacă acestea din urmă nu vegetau probabil neapărat foarte aproape de regiunea profilului de la Erbiceni, sau oricum nu în aceeași măsură, precum indică procentele de pe diagramă, pot reprezenta totuși argumente suficiente pentru a trage concluzia că în timpul depunerii orizontului dintre 145—135 cm, mai exact în momentul instalării purtătorilor culturii tardenoaziene pe aceste meleaguri, climatul favoriza existența unei păduri pe alocuri bine închegată. Din punct de vedere geocronologic ne găsim în timpul fazei de vegetație a molidului, stejărișului amestecat și alunului și în timpul etapei climatice de la sfîrșitul borealului și începutul atlanticului. Pentru prima parte a stratului de cultură tardenoaziană de la Erbiceni există, de asemenea, o dată C_{14} efectuată pe oase nearse prelevate de la adîncimea de 155—143 cm, din secțiunea XII/3—4[16]. Vîrsta indicată este următoarea: Gx 9417: 7850 ± 215 BP (5900 ± 215 î.e.n.).

Spectrul polinic specific depozitului dintre 135—125 cm aduce cîteva noutăți în ceea ce privește componența vegetației. Este de remarcat în primul rînd apariția carpenului (2,00 %) care, dacă ținem seama de faptul că persistă și în următoarele două orizonturi, între 115—105 cm depășind chiar ușor 2 %, ar putea reprezenta un „mesaj" paleoclimatic și geocronologic propriu holocenului. În măsura în care în depozitul superior adîncimii de 105 cm carpenul apare doar sporadic și în procente nesemnificative (nu mai mari de 0,6 % decît într-un singur spectru, cel de la 75—65 cm, cînd ajunge la 1,2 %), nu excludem ipoteza conform căreia etapa în care s-a sedimentat depozitul dintre 135—105 cm să fie ecoul fazei carpenului specifică Carpaților românești. Din păcate în zonele joase modul de manifestare a fazelor de vegetație, stabilite prin studiul polenului din mlaștinile oligotrofe din zona montană, sînt mai greu de sesizat, componența spectrelor polinice proprii fiecărei etape fiind destul de diferită, cu procentele copacilor care definesc fiecare fază mult diminuate, încît practic orice slabă afirmare a unui arbore sau altul ar trebui să fie o indicație a fazei respective. Considerăm însă că spectrele polinice din regiunile joase este necesar să fie interpretate cu multă prudență, motiv pentru care și noi păstrăm rezervele necesare referitoare la eventuala atribuire a depozitului dintre 135 și 105 cm fazei carpenului, proprie, după cum se știe, conform cercetărilor lui E. Pop[17], numai Carpaților noștri.

---

[16] Probele de cărbuni pentru C_{14} au fost colectate de Al. Păunescu și K. Honea, iar finanțarea analizei respective a făcut-o Fundația Dean, Northern Illinois University, Dekalb, Illinois, S.U.A.

[17] E. Pop, Bul. Grăd. bot. Cluj, 9, 1929, 3—4, p. 81—210.

Pentru regiunea din jurul profilului de la Erbiceni, în timpul acestei presupuse faze a carpenului peisajul a rămas în general uniform de-a lungul depunerii întregului depozit. Polenul plantelor acvatice nu a dispărut nici el, ci din contră poate şi-a mărit uneori, într-o oarecare măsură, procentele, suprareprezentarea lor însemnînd poate tocmai dovada unei uscăciuni climatice,

La circa 85 cm încetează locuirea tardenoaziană. Pînă la acest nivel sedimentarea depozitului care cuprinde urmele de cultură materială tardenoaziană s-a desăvîrşit în condiţii climatice şi într-un peisaj asemănător etapei anterioare. Pădurea s-a menţinut în general la parametrii asemănători, adică polenul de arbori nu a scăzut sub 35 % şi nu a depăşit 40 %.

Valorile ridicate ale coniferelor în toate spectrele polinice reconstituite din stratul de cultură tardenoaziană nu trebuie să surprindă, chiar dacă poate ele par prea mari în raport cu reprezentarea reală în peisajul vremurilor respective. Existenţa pinului, fiind dovedită şi prin studiul cărbunilor, devine o certitudine care ne îndreptăţeşte să considerăm, de asemenea, o realitate prezenţa molidului în peisajul regiunii de care ne ocupăm. Mai mult, reducerea acestor conifere între 135—125 cm ar putea fi interpretată climatic ca un episod de uscăciune şi încălzire excesivă care a impus reducerea arealului lor şi afirmarea altor copaci cum ar fi carpenul care înregistrează prima afirmare tocmai în acest timp. După cum se ştie, faza carpenului este adesea interpretată ca o fază de uscăciune [18].

Desigur, amestecul coniferelor cu elementele stejărişului amestecat pare oarecum bizar într-o regiune cu diferenţieri altitudinale minore. Ne întrebăm, în consecinţă, dacă elementele termofile, care ar trebui să indice fazele de vegetaţie specifice holocenului nu sînt rămase în regiune în cadrul unor refugii unde au găsit condiţii de supravieţuire climatului glaciar şi tardiglaciar. Prin urmare considerăm, în mod ipotetic, că poate exista un decalaj cronologic destul de însemnat între fazele de vegetaţie holocene stabilite de E. Pop [19] pentru regiunile carpatice şi zonele mai joase ale ţării, unde aceste faze s-au derulat probabil ceva mai devreme.

Al. Păunescu precizează că locuirea tardenoaziană este suparapusă de o depunere cu rare urme neolitice, probabil un neolitic vechi, însă cu materiale atipice[20].

Nu este probabil lipsit de semnficaţie faptul că tocmai la contactul dintre locuirea tardenoaziană şi cea neolitică se remarcă afirmarea polenului de conifere şi o oarecare restrîngere a foioaselor. În stadiul actual al cercetărilor este greu să argumentăm o eventuală cauză de natură antropică ce s-ar fi materializat prin defrişarea unei părţi din pădurea de foioase, existentă în preajma aşezării, ceea ce ar fi permis, prin îndepărtarea filtrului foliar, efectuat pînă atunci de copacii cu frunza lată, înglobarea într-o cantitate mai mare a polenului de conifere.

In linii generale aspectul fitogeografic din timpul sedimentării depozitului care suprapune locuirea tardenoaziană nu a suferit transformări majore şi treptat peisajul a căpătat o tot mai mare asemănare cu cel

---

[18] *Ibidem.*
[19] *Ibidem.*
[20] Al. Păunescu, *op. cit.*

actual. Din punct de vedere al evoluției vegetației în această vreme ar merita poate subliniat faptul că, pentru această regiune, fagul nu și-a făcut decît sporadic simțită prezența, cu toate că în ultima fază de vegetație specifică holocenului, denumită chiar *faza fagului*, acest arbore realiza în regiunile mai înalte procente considerabile. De asemenea, amintim că zonele de înmlăștinire probabil că nu au încetat să existe pînă spre zilele noastre, existența lor fiind neîntrerupt susținută de aceleași plante specific acvatice.

CONSIDERAȚII PALEOCLIMATICE ȘI GEOCRONOLOGICE GENERALE

Depozitul specific locuirii tardenoaziene coincide din punct de vedere pedologic, cu sfîrșitul orizontului CGo, în întregime cu orizontul Bt(B)(Go) și parțial cu partea inferioară a orizontului de tranziție ABt, orizonturi specifice solului hidroautomorf semigleic dezvoltat în perimetrul așezării.

Suma polenului de copaci, care ne oferă indicații asupra procesului de împădurire, a variat, în spectrele polinice caracteristice depozitului ce păstrează materialul litic tardenoazian, între 27,6 % și 43,7 %, în majoritatea orizonturilor fiind însă superior valorii de 35 %. O medie a procesului de împădurire din toate spectrele polinice specifice locuirii tardenoaziene indică cifra de 36,3 %. Aceasta presupune existența cel puțin a unor zone acoperite cu păduri, mai mult sau mai puțin întinse, în apropierea așezării. Pădurea era alcătuită probabil în bună parte din foioasc, între acestea, elementele stejărișului amestecat, cel puțin în anumite etape ale locuirii tardenoaziene, fiind constituienți principali ai pădurii (stejărișul mixt însumează uneori peste 5 %).

Așa cum am menționat, după componența vegetației arboricole, începutul locuirii tardenoaziene se plasează în timpul fazei de vegetație a molidului, stejărișului amestecat și alunului, într-o perioadă climatică care marchează probabil tranziția de la Boreal la Atlantic, perioadă ce și-ar găsi în sedimentul de la Erbiceni o bună precizare C_{14} pentru regiunile joase în general în jurul datei de 6 000 î.e.n.

Uniformitatea potențialului împădurit în timpul locuirii tardenoaziene a fost deranjată uneori, cînd polenul de arbori a scăzut pînă la 27,6 %, mai cu seamă ca urmare a reducerii coniferelor. Este orizontul în care se afirmă carpenul și pune în discuție problema existenței unei perioade mai uscate contemporană probabil fazei de vegetație a carpenului.

Această presupusă contemporaneitate dintre o bună parte a locuirii tardenoaziene și faza de vegetație a carpenului comportă multe discuții, avîndu-se în vedere că această fază de vegetație se presupune că s-a desfășurat între 3 000 și 2 000 î.e.n., cuprinzînd cu aproximație trecerea de la Atlantic la Subboreal.

Din păcate nu beneficiem pentru teritoriul țării noastre de serii de datări C_{14} pentru faza de vegetație a carpenului. În aceste condiții ne întrebăm dacă nu există un decalaj cronologic regional între fazele de vegetație stabilite pentru holocen mai cu seamă prin studiile din zona

montană, în sensul că în regiunile joase ele să se fi derulat anterior celor depistate în mlaştinile oligotrofe carpatice. Această incertitudine ţine de evoluţia paleofitogeografică specifică regiunilor joase, încă prea puţin cunoscută nouă din lipsa unui număr suficient de profile cercetate sporo-polinic.

Eventuala contemporaneitate dintre locuirea tardenoaziană de la Erbiceni şi faza carpenului rămîne deocamdată o ipoteză de lucru, care în stadiul actual al cercetărilor nu este susţinută cu suficiente argumente geocronologice din lipsa unei cunoaşteri mai amănunţite a modului cum a evoluat vegetaţia în regiunile joase, cum s-au derulat diversele faze de vegetaţie, cronologia lor şi mai cu seamă care a fost componenţa pădurilor în timpul fiecărei faze. De asemenea, trebuie să ţinem seama că în contextul analizelor polinice efectuate pînă acum asupra altor straturi de cultură tardenoaziană [21] din România o astfel de încadrare nu este fără precedent, întrucît în Depresiunea Întorsura Buzăului s-a remarcat persistenţa tardenoazianului pînă în prima jumătate a subborealului, deci o supravieţuire chiar mai tîrzie decît la Erbiceni.

PALÉOMILIEU ET GÉOCHRONOLOGIE DU TARDÉNOISIEN D'ERBICENI (dép. de Iaşi)

RÉSUMÉ

Le site tardenoisien d'Erbiceni est situé dans la Plaine moldave, dans la partie nord-est de la Roumanie.

Du point de vue pédologique, le profil sur lequel ont porté les recherches est caractérisé par un sol hydro-automorphe demigley, un demi-sol humique-chernozem lévigé à nappe phréatique.

L'analyse pollinique a compris un profil de 250 cm (fig. 1), qui a son origine dans le tardi-glaciaire, au Dryas ancien ou au plus tard moyen. Deux oscillations pourraient correspondre au Bölling (= Erbiceni A ou l'épisode pin-épicéa selon E. Pop) et à l'Alleröd (= Erbiceni B ou l'épisode des forêts de pins avec beaucoup d'épicéas selon E. Pop).

La couche tardenoisienne, dont le début a été établi à 7 850 $\pm$ 215 B.P. (Gx 9417), comprend dans sa première partie la phase de végétation de l'épicéa, de la chênaie mixte et du noisetier. Du point de vue climatique, la couche tardenoisienne commence lors de la transition du Boréal à l'Atlantique. Par la suite, la couche tardenoisienne s'est développée dans la phase du charme jusqu'à la première moitié du Sub-boréal.

Les spécimens de charbon de la couche de culture tardenoisienne qui ont été déterminés s'avèrent appartenir aux espèces : ***Pinus sylvestris***, ***Quercus robur***, ***Tilia*** sp.

S. Bökönyi a déterminé dans la couche tardenoisienne les associations fauniques suivantes : ***Bos*** s. ***Bison***, ***Capra*** s., ***Ovis*** sp., ***Equus*** sp.,

---

[21] M. Cârciumaru, Al. Păunescu, SCIVA, 26, 1973, 3, p. 315–341.

Sus scrofa ferus L., *Canis lupus* L. (?); les espèces prédominantes sont *Equus* sp., puis *Sus scrofa ferus* L.

A en juger par la faune malacologique, composée de *Unio* sp. et *Cepaea vindobonensis* Pfeiff, et *Helix lutescens* l'habitat tardenoisien a connu un climat chaud et humide.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Diagrame pollinique des sédiments du site tardénoisien d'Erbiceni.

Fig. 2. Correlation des dates relatives à la recherche interdisciplinaire du site tardénoisien d'Erbiceni.

NOTITIA DIGNITATUM ȘI UNELE PROBLEME PRIVIND FLOTA MILITARĂ PE LIMESUL SCITIC

DE

COSTEL CHIRIAC

Aspectele privind flota militară în epoca romană tîrzie la Dunărea de Jos au constituit subiectul unor studii cu caracter mai mult sau mai puțin general; nici unul însă nu și-a propus să analizeze mai amănunțit aceste probleme datorită, pe de-o parte, laconismului textelor antice și, pe de altă parte, dificultăților de descriere a diverselor tipuri de ambarcațiuni (datorate traducerilor) ori altor situații, explicabile în cazul unei astfel de încercări[1].

Cu riscurile inerente oricărui început ne-am propus ca, în paginile ce urmează, să prezentăm un tablou de ansamblu al problemelor de navigație militară romană, în epoca tîrzie, cu predilecție pentru zona dobrogeană a Dunării de Jos. O asemenea încercare o considerăm utilă atît pentru specialiștii interesați în istoria Dobrogei romane, cît și pentru cei care cercetează istoria navigației pe Dunăre, în general. Observațiile noastre se bazează, în special, pe informațiile autorilor antici privind diferitele evenimente politice și militare în care a fost implicat spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră în intervalul secolelor IV—VI e.n.[2].

În ceea ce ne privește, un document de maximă importanță, pentru situația navigației militare în secolul al IV-lea e.n., îl constituie *Notitia Dignitatum* care prezintă și structura militară a frontierei romane din Dobrogea în vremea lui Constantius al II-lea (337—361)[3]. Situația din *Notitia Dignitatum* ne ajută atît în privința lămuririi celei din anii anteriori domniei lui Constantius al II-lea (adică perioada Diocletian-Constantin I) cît și a celei de la sfîrșitul secolului al IV-lea și de la începutul secolului al V-lea[4].

Relativ la unitățile militare navale prezente pe porțiunea dobrogeană a limesului, *Notitia Dignitatum* ne dă informații foarte prețioase, dar și aparent contradictorii. Ne vom strădui ca, în cele ce urmează, să lămurim, în măsura posibilităților, situația unităților navale din *Scythia Minor* și *Moesia Secunda*.

---

[1] Pentru regiunea Dobrogei vezi: I. Barnea, DID, II, p. 369—445; D. M. Pippidi, StCl, 7, 1965, p. 330—332; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 119—121.

[2] De un real folos ne-a fost ediția FHDR, II, București, 1970.

[3] FHDR, II, p. 207; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 109, 113—114; I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 103.

[4] Vezi nota anterioară.

În *Moesia Secunda* este menționat, după prefectul legiunii a XI-a Claudia și prefecții țărmului celor două pedaturi ale legiunii (superioară și inferioară) un *praefectus nauium amnicarum et militum ibidem deputatorum*[5]. Reținem, așadar, ordinea următoare în menționarea prefecților și a reședințelor lor : 1) prefectul legiunii, 2) prefectul celor cinci cohorte din pedatura superioară, 3) prefectul celor cinci cohorte din pedatura inferioară, 4) prefectul „corăbiilor fluviale” *(naues amnicae)* și al unor „soldați detașați” *(militum deputatorum)*. La prima vedere textul nu ar ridica probleme, dar observăm că prefectul navelor fluviale și al soldaților detașați *(milites deputati)* este menționat fără locul în care își avea reședința. Această anomalie nu-și găsește însă scuză, luînd în considerație faptul că, în general, *Notitia Dignitatum* respectă riguros un tipic cu adevărat birocratic. Nu mai departe, în cazul Daciei Ripensis, *praefectus classis Histricae* stătea la *Aegeta*[6]. Reluăm, așadar, pasajul privitor la prefectul navelor *amnicae* și al „soldaților detașați”, în legătură cu prefectul pedaturii inferioare a legiunii a XI-a Claudia, ce stătea la Durostorum : *Praefectus ripae legionis undecimae Claudiae, cohortis quintae pedaturae inferioris, Durostoro. Praefectus nauium amnicarum et militum ibidem deputatorum*[7]. După părerea noastră rezolvarea problemei privind locul unde își avea reședința prefectul navelor *amnicae* și al „soldaților detașați” constă în traducerea adecvată a adverbului *ibidem* și, mai ales, ținînd seama de situația menționată în fraza anterioară, în care se specifică locul în care staționa și prefectul pedaturii inferioare a legiunii a XI-a Claudia, adică la Durostorum, *Ibidem* credem că trebuie tradus fără sensul de mișcare („într-acolo”) cum apare în traducerea din FHDR, II[8], pentru că în acest caz, pasajul nu are un sens logic și acceptabil în contextul general al situației prezentate anterior. Expresia *militum ibidem deputatorum*, în conjunctura amintită, trebuie, credem, interpretată în sens static adică „al soldaților detașați *tot de acolo* sau *din același loc*”, lăsîndu-ne deci să înțelegem că prefectul navelor *amnicae* și al „soldaților detașați” stătea în localitatea abia menționată, Durostorum, amintită în propoziția anterioară ca reședință, de asemenea, a prefectului celor cinci cohorte din pedatura inferioară a legiunii a XI-a Claudia [9]. Așa stînd lucrurile, în *Moesia Secunda* avem următoarea situație în ceea ce privește locurile de reședință ale prefecților : prefectul legiunii a XI-a Claudia, la Durostorum, prefectul pedaturii superioare, la Transmarisca, prefecul pedaturii inferioare, la Durostorum,

---

[5] *Notitia Dignitatum*, Or., XL, 33—36. Atragem însă atenția că în textul latin (FHDR, II, p. 210) locul unde-și avea reședința prefectul pedaturii inferioare a legiunii a XI-a Claudia nu era Transmarisca, cum greșit apare la p. 210, rîndul 25, ci Durostorum, adică așa cum se află în traducerea în limba română de pe pagina 211, rîndul 34.

[6] *Not. Dign.*, Or., XLII, 42.

[7] Vezi nota nr. 5.

[8] În FHDR, II, p. 211, rîndurile 32—35, se traduce : „Prefectul țărmului, comandant al celor cinci cohorte ale legiunii a unsprezecea Claudia din pedatura de jos, la Durostorum. Prefect al corăbiilor fluviale și al soldaților detașați *într-acolo*.”

[9] Vezi nota nr. 5, precum și A. Aricescu, *op. cit.*, p. 120—121, unde autorul, pornind de la supoziția că *Platcypegiae* nu este un toponim, aduce în sprijinul acestei idei și argumentul că „nici pentru *Moesia Secunda* nu este indicată baza principală a flotei aflată și acolo sub comanda unui *praefectus*, ceea ce înseamnă că ea își desfășura activitatea de-a lungul întregii granițe dunărene a provinciei așa cum trebuie să se fi întîmplat și în Scythia”. După cum am arătat însă, în Dacia Ripensis prefectul flotei *histricae* avea reședința la *Aegetae* (*Not. Dign.*, *Or.*, XLII, 42).

prefectul „navelor fluviale" *(amnicae)* și al soldaților detașați, tot la Durostorum.

Din cele de mai sus reținem că prefectul navelor *amnicae* era, în același timp, și prefect al unor soldați detașați la Durostorum dar despre a căror specialitate militară nu se amintește nimic.

Tot în *Moesia Secunda*, în aval de Durostorum și chiar în apropierea graniței cu *Scythia Minor*, *Notitia Dignitatum* menționează și ultima unitate auxiliară a acestei provincii, către nord, pe Dunăre[10]. Este vorba tot despre o formațiune navală, *milites nauclarii Altinenses* care staționa la *Altinum*[11]. Asupra problemelor pe care le ridică această unitate vom reveni pe larg ceva mai jos. Acum însă vom stărui asupra organizării flotei militare din *Scythia Minor*[12]. Observăm o situație similară celei din *Moesia Secunda*[13]. După ce este prezentată, mai întîi, structura comandamentului celor două legiuni ale provinciei, precum și localitățile de reședință ale prefecților legiunior și pedaturilor, apare o „anomalie" care a dus la unele neclarități în privința interpretării textului. Pentru a fi mai expliciți cităm pasajul care ne interesează :

29 Praefectus legionis secundae Herculiae, Trosmis. 30 Praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae superioris, Axiupoli. 31 Praefectus ripae legionis secundae Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Trosmis. 32 Praefectus legionis primae Iouiae, Nouioduno. 33 Praefectus ripae legionis primae Iouiae cohortis quintae pedaturae superioris, Nouioduno. 34 Praefectus ripae legionis primae Iouiae cohortis quintae pedaturae inferioris, Aegisso. 35 Praefectus ripae legionis primae Iouiae cohortis ... et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis inplateypegiis[14]. Citind textul observăm că, în partea sa finală, unde, după ce sînt menționați prefectul legiunii I Iovia și cei doi prefecți ai țărmului și locurile lor de reședință, se află o formulă asemenea celor anterioare, dar care, din păcate, prezintă o lacună ce pune în încurcătură pe cititor. Este vorba despre ultima frază : 35 *Praefectus ripae legionis primae Iouiae cohortis* (lacună) *et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis inplateypegiis*. Din frază reiese clar că se are în vedere unul dintre prefecții țărmului din legiunea I Iovia, în legătură cu alte atribuții pe care acesta le avea cu privire la unitățile navale, *musculi Scythici* și *classis inplateypegiis*. Situația de la Durostorum, descrisă mai înainte, în care prefectul navelor *amnicae* este, în același timp, și prefect al unor „soldați detașați", tot la Durostorum, ne arată că era posibilă cumularea unor funcții de conducere a unor unități, deosebite ca mod de acțiune, de către o singură persoană. Nu întîmplător acest prefect își avea reședința, așa cum am încercat să demonstrăm în cazul celui de la Durostorum, în același loc unde se aflau atît prefectul legiunii

---

[10] Pentru traseul graniței dintre provinciile *Moesia Secunda* și *Scythia Minor* în secolul al IV-lea, vezi pe larg R. Vulpe, Pontica. 5. 1972, p. 205–221.

[11] *Not. Dign.*, Or., XL, 28.

[12] Pentru această problemă vezi și bibliografia indicată la nota 1.

[13] *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 28–35.

[14] În reproducerea textului latin din *Not. Dign.*, aflat în FHDR, II, p. 210, rîndul 5, s-a strecurat o greșeală pe care o corectăm aici : *...cohortis quintae pedature superioris, Axiupoli* nu *inferioris*. De asemenea, în textul în limba română semnalăm greșeala *...pedatura de jos, la Aegyssus* și nu *de sus* (FHDR, II, p. 211, rîndul 13).

respective, cît și prefectul pedaturii inferioare. Aceasta era, desigur, o măsură de siguranță în cazul absenței unuia dintre ei. Înclinăm să credem că și în cazul *Scythiei Minor* avem de-a face cu o situație asemănătoare celei din *Moesia Secunda*. Urmărind tipicul textului citat, propunem ca lacuna prezentă în finalul lui [15] să fie completată după cum urmează: *Praefectus ripae legionis primae Iouiae cohortis [quintae pedaturae superioris] et secundae Herculiae musculorum Scythicorum et classis in plateypegiis*, în traducere ,,prefectul țărmului, comandant al celor cinci cohorte ale legiunii întîi Iovia, din pedatura de sus, (este) și (prefect) al musculilor scitici ai legiunii a doua Herculia și al flotei de plateypegii". Întregirea propusă de noi, după cum am mai arătat, convine perfect tipicului exprimării, precum și logicii textului, pentru că, altminteri, nu și-ar fi avut rostul reluarea unei formule anterioare care să-l vizeze, încă o dată, pe unul dintre prefecții țărmului dacă acesta n-ar fi avut și atribuții legate de conducerea flotei. Se pune, în mod firesc, întrebarea de ce am optat pentru prefectul țărmului de la Noviodunum, deci din pedatura superioară și nu pentru cel de la Aegyssus, din pedatura inferioară. În această privință răspunsul este foarte simplu, pentru că, dacă ar fi fost vorba de prefectul țărmului de la Aegyssus, din pedatura inferioară, atunci atribuțiile lui privind flota ar fi fost, pur și simplu, notate în continuarea penultimei fraze a textului citat [16], frază în care, firesc, îi sînt prezentate doar atribuțiile de comandant al celor cinci cohorte ale legiunii întîi Iovia din pedatura inferioară. Un alt argument pe care îl aducem în sprijinul ipotezei că prefectul cohortelor din pedatura superioară a legiunii întîi Iovia de la Noviodunum este totodată și prefectul flotei ambelor legiuni este un argument de ordin epigrafic. La Noviodunum s-au descoperit fragmente de cărămizi purtînd ștampila *P C R* Σ care trebuie citită: *P(raefectura) C(lassis) R(ipae)* Σ*(cythicae)*. Cărămizile se datează într-o vreme ulterioară reformelor administrative și teritoriale ale lui Diocletian [17]. Nu mai este cazul, apoi, să reamintim că Noviodunum a fost și în epoca anterioară Dominatului sediul binecunoscutei *Classis Flavia Moesica* [18]. A. Aricescu, discutînd despre așa-numita *cohors musculorum Scythicorum* și despre *classis in platypegiis* admite existența unui *praefectus ripae*, comandant al ambelor unități navale fără a încerca însă, datorită dificultăților ridicate de completarea lacunei textului, să-l identifice cu vreunul dintre prefecții țărmului ai legiunii I Iovia [19]. Autorul citat a considerat cuvîntul *cohortis*, aflat în fața lacunei textului, ca fiind în legătură cu *musculorum Scythicorum*, de după lacună, de unde a tras concluzia, eronată, că ar fi existat o unitate numită *cohors musculorum Scythicorum* [20]. Cuvîntul *cohortis* se leagă însă organic de structura anterioară a frazei finale din pasajul citat, frază ce are intenția, vădită, de a specifica pe

---

[15] *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 35.

[16] *Ibidem*, 34.

[17] Em. Doruțiu-Boilă, *Inscripțiile din Scythia Minor*, V, București, 1982, p. 294, nr. 285.

[18] A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70—74.

[19] *Ibidem*, p. 120—121.

[20] *Ibidem*.

unul dintre cei doi prefecți ai țărmului din legiunea întîi Iovia [21]. Pe de altă parte, nu trebuie neglijată prezența conjuncției *et*, imediat după lacuna textului; ea lasă să se înțeleagă, în cazul respectiv, că este vorba despre un cumul de funcții, avînd, dealtfel, aceeași valoare ca și celălalt

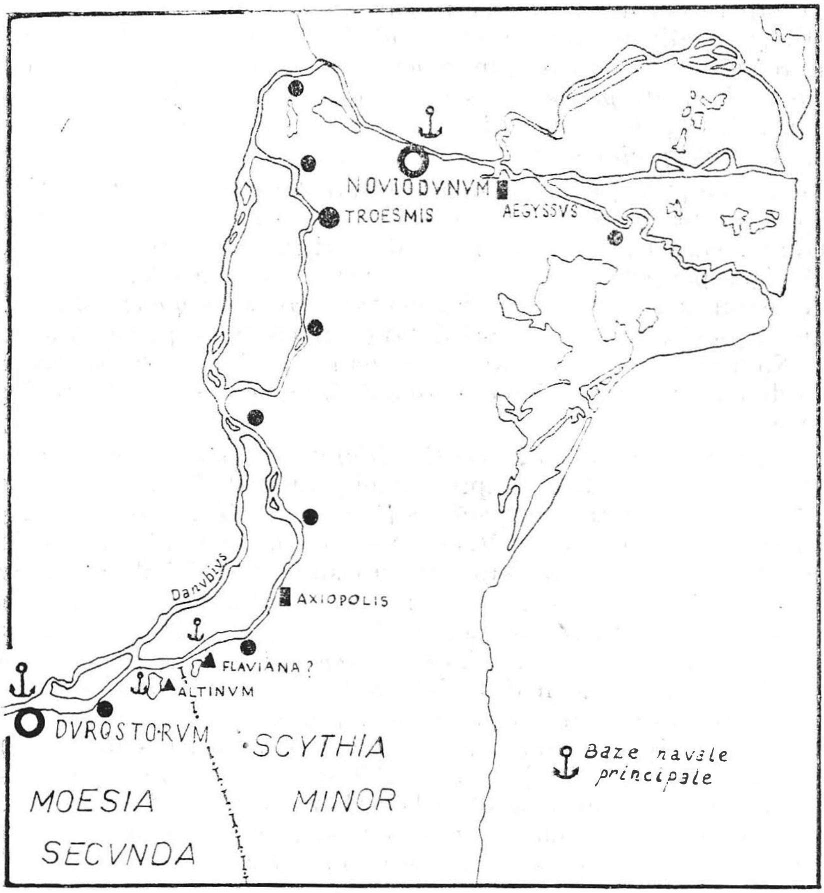

Fig. 1. Limesul dobrogean (sec. IV—V).

et, situat înaintea expresiei *classis in plateypegiis*. Reiese, așadar, că prefectul țărmului din pedatura superioară a legiunii întîi Iovia, de la Noviodunum, avea, pe lîngă comanda celor cinci cohorte care-i reveneau *ab initio* și comanda „musculilor scitici" ai legiunii a doua Herculia și a flotei de plateypegii. Faptul că un singur prefect avea comanda ambelor formațiuni navale nu trebuie să ne surprindă, această situație fiind similară, în ceea ce privește întinderea zonei de activitate a flotei, cu aceea din

[21] *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 28—35; Th. Mommsen, in Hermes, 24, 1889, p. 213, consideră cuvîntul *cohortis*, care precede lacuna textului, ca fiind fără rost și deci putea fi eliminat. Rămîne însă restul frazei: *Praefectus ripae legionis primae Iouiae. . .*, care conduce tot spre ipoteza formulată de noi.

secolele I—III, cînd pe limesul dobrogean activa *Classis Flavia Moesica*[22]. Ca și A. Aricescu înclinăm să credem, după cum deja s-a văzut, că *Plateypegiae* nu reprezintă un toponim, ci numai numele unui anumit gen de ambarcațiuni [23]. La această concluzie ne duce și un alt motiv derivat din rîndurile anterioare, anume că ni se pare mai apropiat de realitate faptul ca, în localitatea în care se afla baza principală a flotei, să se afle și reședința comandantului ei, în cazul nostru la Noviodunum. Cînd ne referim la flotă avem în vedere nu atît *musculi Scythici* cît, mai ales, *classis in plateypegiis*, în text făcîndu-se clar distincția între cele două unități. Or, dacă lucrurile stau așa, este firesc ca o bază a flotei cu numele *Plateypegiae* să nu fi existat [24].

În ceea ce privește zonele de activitate ale celor două unități navale ni se pare normal ca ele să fi acționat, în mare, fiecare în porțiunea de limes pe raza căreia își avea punctele de sprijin special destinate[25]. Subliniem că, dacă pentru musculii scitici textul menționează faptul că depindeau de legiunea a doua Herculia, pentru *classis in plateypegiis* o atare mențiune lipsește, tocmai datorită faptului că baza principală a flotei fiind la Noviodunum, unde stătea și comandantul ei, e de la sine înțeles că flota de *plateypegiae* acționa în zona de limes corespunzătoare legiunii întîi Iovia.

Tot în *Scythia Minor*, *Notitia Dignitatum* menționează ca fiind prima formațiune auxiliară a provinciei, pornind de la sud spre nord, pe Dunăre, o altă unitate navală, *milites nauclarii* care își aveau baza la *Flauiana*[26]. Reamintim că în *Moesia Secunda* ultima unitate auxiliară de lîngă granița cu *Scythia Minor* era o unitate similară celei de la *Flauiana*, *milites nauclarii Altinenses*[27]. Ne vom opri în continuare asupra acestor două formațiuni auxiliare navale. *Milites Nauclarii Altinenses* își aveau sediul la Altinum (Oltina) în *Moesia Secunda*[28]. Nu posedăm, pînă în prezent, nici o mențiune mai veche decît *Notitia Dignitatum* privitoare la această localitate. E drept că de aici provin o diplomă militară din anul 99 și o inscripție [29], dar, necunoscîndu-se condițiile de descoperire, e greu să afirmăm cu certitudine că tot *Altinum* s-ar fi numit și o eventuală fortificație existentă aici în secolele I—III. Săpăturile efectuate la Oltina în 1967 de către M. Irimia au scos la iveală cuptoare de ars ceramică datate în secolele V—VI e.n.[30]. Aceste cuptoare prezintă analogii, în privința construcției, cu cele de la Constanța, Micia și Aquincum (în

---

22 Vezi nota nr. 18.

23 Pentru discuțiile privind această problemă, vezi D. M. Pippidi, StCl, 7, p. 330—332; A. Aricescu, StCl, 17, p. 161—163; idem, *Armata...*, p. 120—121.

24 Vezi nota precedentă.

25 A. Aricescu, *op. cit.*, p. 121.

26 *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 20.

27 *Ibidem*, XL, 28.

28 *Ibidem*.

29 CIL, III, p. 1971, XXXI; CIL, XVI, 44; TIR, L. 35, p. 22. *Altinum* a fost localizată pe teritoriul comunei Oltina de azi; vezi R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 162, 164—165, 303, 329, 383; *Istoria României*, I, București, 1960, p. 601; DID, II, p. 370, 411; Tomaschek, RE, 1, 1894, col. 1697; H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București, 1978, p. 151.

30 M. Irimia, Pontica, 1, 1968, p. 379—408.

Pannonia)[31]. Altinum este menţionată şi în secolul al VI-lea de către Procopius sub forma 'Αλτῖνα[32]. La Dinogetia s-au descoperit, după cum bine se ştie, cărămizi din vremea lui Anastasius purtînd ştampila Αλtina[33]. După cum s-a presupus, este vorba de material ceramic produs la *Altina* şi transportat la Dinogetia pentru anumite nevoi constructive ale acestei cetăţi[34]. În vremea lui Procopius graniţa dintre *Scythia Minor* şi *Moesia Secunda* fusese deplasată mai spre sud, *Altina* fiind inclusă *Scythiei Minor*[35]. Toponimul *Altinum* îl mai întîlnim în două cazuri în imperiu. Există o localitate *Altinum* în Italia de nord-est, în ţinutul veneţilor, de unde începea *Via Claudia Augusta*[36] şi o alta, cu acelaşi nume, în Pannonia Inferior (provincia Valeria), pe malul drept al Dunării, pe ruta dintre *Aquincum* şi *Viminacium*[37].

Revenind la *milites nauclarii Altinenses* şi făcînd comparaţie, în ceea ce priveşte numele unităţii, cu *milites nauclarii* de la Flaviana ni se pare ciudat faptul că, deşi amîndouă unităţile au aceeaşi specialitate militară, cea de la Altinum este numită şi *Altinenses*. Era deci firesc ca şi unitatea de la Flaviana să se fi numit *milites nauclarii Flauianenses*, cu atît mai mult cu cît ambele formaţiuni erau situate foarte aproape una de cealaltă. Este evident că în cazul unităţii de la *Altinum* se simţea nevoia unei specificări datorate, cel mai probabil, faptului că militarii acestei formaţiuni navale fuseseră aduşi aici dintr-o altă localitate cu numele *Altinum*, nume care, după părerea noastră, a fost atribuit noului lor loc de staţionare în *Scythia*. În aceste condiţii ne putem explica mai lesne de ce *Altinum* din *Scythia Minor* apare în izvoare abia începînd cu *Notitia Dignitatum*. Chiar dacă pe locul actualei Oltina (jud. Constanţa) va fi existat o fortificaţie anterioară secolului al IV-lea e.n., în noile condiţii de după Diocletian şi Constantin cel Mare este posibil ca ea să-şi fi schimbat numele, dacă nu cumva, chiar în acest secol, va fi fost ridicată din temelii, probabil în vremea lui Valens, o nouă fortificaţie care a primit numele de *Altinum*. Credem deci că *milites nauclarii* de la *Altinum* (din Scythia) proveneau, mai degrabă, de la *Altinum* (azi Kölked, în R. P. Ungară) din Pannonia (provincia Valeria)[38]. *Notitia Dignitatum* menţionează ca trupe ce staţionau la Altinum, în Pannonia, două formaţiuni auxiliare de cavalerie, *cuneus equitum fortensium* şi *equites sagittarii*[39].

Cu toate acestea, în amonte de Altinum (din Pannonia), la foarte mică distanţă, se afla o bază navală la *Lugio*, localitate care în secolul al IV-lea îşi schimbă numele în *Florentia*, devenind şi sediu de legiune[40]. Această deplasare a unor unităţi de la Dunărea Mijlocie către Dunărea de Jos s-ar putea să fi avut loc, aşa cum arătam mai înainte, în vremea

---

31 *Ibidem*, p. 403.

32 Procopius, *De aedificiis*, IV, 7, 11.

33 Em. Popescu, *Inscripţiile din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti 1976, p. 260–262, nr. 246.

34 *Ibidem*.

35 Vezi nota nr. 10 şi R. Vulpe, Studia Balcanica, 1, 1970, p. 33–47.

36 Pentru *Altinum* din Italia şi Pannonia vezi Thomaschek, RE, I, 1894, col. 1697 şi 1698.

37 *Ibidem*.

38 *Ibidem*; Ammianus Marcellinus, XIX, 11, 4.

39 *Not. Dign.*, Oc., XXXII, p. 95; vezi şi nota nr. 36.

40 J. Fitz, *Lugio*, RE, Suppl., IX, 1962, col. 391–394.

războaielor cu goții purtate de împăratul Valens[41], ocazie cu care Ammianus Marcellinus menționează mai multe acțiuni ale flotei romane pe Dunăre[42]. Sîntem deci de părere că numele cetății *Altinum* din Scythia Minor a fost conferit acesteia de către *milites nauclarii Altinenses* detașați, probabil, la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului al IV-lea, sub Valens, și recrutați la *Altinum*, în Pannonia[43].

În *Notitia Dignitatum* mai există o interpolare ulterioară domniei lui Constantius al II-lea ; este vorba despre *milites primi Gratianenses*, atestați la *Gratiana*[44]. *Milites nauclarii Altinenses*, fiind o formațiune auxiliară este posibil să fi participat într-o măsură mai mare la anumite activități constructive decît unitățile navale pendinte de legiune. Această îndeletnicire devine tradițională, în cazul Altinei, ea menținîndu-se pînă în secolul al VI-lea, după cum o dovedesc cuptoarele de ars cărămizi descoperite la Oltina și care, parțial, prezintă unele analogii cu cele din Pannonia[45], precum și cărămizile cu ștampila *Altina* descoperite la Dinogeția[46]. În ceea ce privește localizarea castrului unității de la *Altinum*, R. Vulpe era de părere că el se afla pe un promontoriu situat pe latura de est a lacului Oltina[47].

Cea de-a doua unitate auxiliară navală atestată pe limesul dobrogean, de data aceasta în Scythia Minor, este *milites nauclarii* avînd baza la *Flaviana*[48]. Localizarea Flavianei nu s-a făcut încă cu certitudine. R. Vulpe o plasează pe malul lacului Mîrleanu (aflat la 10 km est de lacul Oltina)[49]. Pe lîngă această propunere, A. Aricescu admite plasarea ei și lîngă lacul Rasova, înclinînd însă către prima variantă[50]. Conform ipotezei avansate de noi în ceea ce privește originea numelui bazei navale *Altinum*, expusă mai înainte, ni se pare foarte puțin probabilă părerea mai veche după care unitățile de la *Flaviana* și *Altinum* ar fi făcut parte, într-o vreme anterioară Dominatului, dintr-o singură bază navală care ar fi fost divizată sub Diocletian sau Constantin, chiar dacă vecinătatea lor ar putea sugera acest lucru[51]. Mai apropiată de realitate ni se pare ideea că cele două baze navale de la *Altinum* și *Flaviana* au fost create în secolul al IV-lea e.n. din niște necesități acute de ordin strategic și militar, apărute, mai ales, în vremea creșterii presiunii goților în această parte a limesului dunărean, în special în a doua jumătate a secolului. Cele două unități de *nauclarii* aveau, desigur, misiunea de a veghea și împiedica pătrunderea ambarcațiunilor dușmane pe canalele care fac legătura între Borcea și Dunărea

---

[41] Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 1—10 ; XXXI, 5, 3 ; Zosimos, IV, 10, 11 ; Themistios, *Or.*, X, (în FHDR, II, p. 61).

[42] *Ibidem.*

[43] Themistios, *Or.*, X, vorbește despre refacerea limesului de către Valens, după tratatul cu goții de la Noviodunum, din 369, atît prin activitatea constructivă (atestată dealtfel și de inscripția de la Gîrliciu, CIL, III, 7494) cît și prin aducerea de „soldați după liste și un număr însemnat de unități de pază ...” (FHDR, II, p. 60—61).

[44] *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 27.

[45] Vezi notele nr. 30 și 31.

[46] Vezi nota nr. 33.

[47] R. Vulpe, *op. cit.*, Pontica, 5, p. 219.

[48] *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 20.

[49] R. Vulpe, *op. cit.*, *loc. cit.*

[50] A. Aricescu, *op. cit.*, p. 119—120.

[51] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 220 ; A. Aricescu, *op. cit.*, *loc. cit.*

Veche. *Altinum* se afla în imediata apropiere a unui astfel de canal, numit astăzi Braţul Rău şi a cărui extremitate, către malul dobrogean, se află în amonte de Oltina. Desigur, în caz de pericol, cele două unităţi, dotate cu vase uşoare, îşi puteau acorda rapid ajutor una celeilalte.

O ultimă problemă pe care o abordăm, tot în legătură cu cele două unităţi de *nauclari*, este aceea a duratei perioadei lor de existenţă sau, mai bine zis, a momentului încetării activităţii lor. Aminteam ceva mai sus că, atît *Altinum*, cît şi *Flauiana*, sînt menţionate abia în secolul al IV-lea. Dacă *Altinum* mai apare încă o dată, în secolul al VI-lea, sub forma *Altina*, la Procopius [52], în schimb *Flauiana* este consemnată numai de *Notitia Dignitatum* [53]. Am arătat că, după părerea noastră, cele două baze navale au fost create în a doua jumătate a secolului al IV-lea, ca urmare a încercărilor goţior de a trece în sudul Dunării prin vaduri mai ascunse. După consumarea tragicului eveniment de la Adrianopol, din anul 378 şi aşezarea în masă a goţilor în imperiu, situaţia armatei romane se înrăutăţea treptat [54]. Acţiuni mai serioase ale flotei romane la Dunărea de Jos mai remarcăm abia în anul 386 cînd Promotus, *magister militum per Thraciam*, învinge pe ostrogoţii conduşi de Odotheus, pe cînd aceştia voiau să treacă fluviul spre a se stabili în Imperiu [55]. Odată cu sosirea hunilor în preajma Dunării nesiguranţa se instalează pe întreg limesul dunărean al imperiului. Acum, probabil, în primele decenii ale secolului al V-lea, se poate vorbi într-adevăr de dezorganizarea masivă a unităţilor militare de pe limesul Dunării de Jos. În acest moment încetează, desigur, şi rolul bazelor navale de la *Altinum* şi *Flauiana*. Dacă *Altinum* a reuşit să se redreseze în vremea refacerii limesului sub Anastasius şi Justinian, după cum o dovedesc descoperirile arheologice şi epigrafice [56], precum şi informaţiile lui Procopius [57], în schimb, *Flauiana* nu a mai avut această şansă, dacă nu cumva în secolul al VI-lea ea apare sub un alt nume în menţiunile lui Procopius. Numele Flavianei s-ar putea foarte bine să derive de la cel al lui Valens *(Flauius Valens)* şi nu de la acela al lui Constantin cel Mare, cum s-a presupus pînă acum [58]. În acest caz am avea în *Scythia Minor* trei exemple de fortificaţii, construite în vremea lui Valens, purtînd numele unor membri ai familiei imperiale, acestea fiind : *Flauiana* (de la numele lui Valens), *Gratiana* (de la numele lui Gratianus)[59] şi *Valentiniana* (de la numele lui Valentinian I sau Valentinian al II-lea) [60].

Încheiem aici observaţiile făcute asupra *Notitiei Dignitatum* şi flotei militare romane în Dobrogea, în secolul al IV-lea cu convingerea că, cel puţin pentru perioada domniei lui Valens, se mai pot încă aduce corectări şi completări privind situaţia din *Scythia Minor*, pe baza acestui preţios document.

---

[52] Vezi nota nr. 32.

[53] Vezi nota nr. 48 şi A. Aricescu, *op. cit.*, p. 232.

[54] DID. II, 402—405.

[55] Zosimos, IV, 39 ; DID. II, p. 405.

[56] Vezi notele nr. 30 şi 33.

[57] Vezi nota nr. 32.

[58] DID, II, p. 374 ; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 119, este de părere că, atît unitatea de nauclari de la Flaviana, cît şi numele bazei navale sînt o creaţie din vremea lui Constantin cel Mare.

[59] *Not. Dign.*, Or., XXXIX, 27 ; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 118.

[60] Procopius, *op. cit.*, IV, 11 ; DID, II, p. 396.

DIE *NOTITIA DIGNITATUM* UND EINIGE PROBLEME DER MILITÄRISCHEN FLOTTE AM SKYTHISCHEN LIMES

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser versucht anhand der Angaben der *Notitia Dignitatum* einige Probleme der Stellung der römischen Donauflotte aus der Provinz Scythia Minor in den IV.—VI. Jahrhunderten zu klären. Was die Führung der Schiffseinheiten der zwei Legionen (legio I Jouia und legio II Herculia) anbelangt, befanden sie sich unter der Leitung des Präfekten der Oberpedatura der Legion I Jouia Scythica, wie es aus der logischen Ergänzung einer Lücke des Textes der *Notitia* (Or., XL, 35) und aus einigen Übereinstimmungen mit der Lage der Flotte in Moesia Secunda hervorgeht.

Von der vom Verfasser vorgeschlagenen Ergänzung ausgehend, kann man leichter einige umstrittene Fragen, wie das Problem der Existenz einer Ortschaft *Plateypegiae* und einer pseudomilitärischen Einheit, der *cohors Musculorum Scythicorum*, klären. Der Verfasser ist der Meinung, daß *Plateypegiae* kein Toponym ist, sondern der Name der Boote der römischen militärischen Flotte (die auch in Ägypten eingeführt wurden). Zugleich muß man auch die Existenz einer aus *Musculi Scythici* (lokalen Booten) bestehenden *cohors* ausschließen.

Der Verfasser ist der Meinung, daß die Flotte der *Plateypegiae*, wie auch die *Musculi Scythici* unter der einzigen Führung des Präfekten der Oberpedatura der I Legion *Jouia Scythica* standen, der den Sitz in Noviodunum (Isaccea), wie der Präfekt der ganzen Legion hatte; dazu gibt es auch epigraphische Gründe. Noviodunum war in den I.—III. Jahrhunderten der wichtigste Flottenstützpunkt der *Classis Flauia Moesica*.

Der Verfasser schneidet weiter das Problem der Hilfsflotteneinheit aus Kleinskythien und Moesia Secunda und ihrer Haltorte an. Die zwei Einheiten sind *milites nauclarii Altinenses* (in Moesia Secunda) und *milites nauclarii* von Flaviana (in Kleinskythien). Vermutlich wurden sie während des vom Kaiser Valens gegen die Goten geführten Krieges — der 369 endete — aufgestellt. Der Verfasser ist der Meinung, daß Altinum, wo sich die *milites nauclarii* aufhielten, ein Name ist, den die Soldaten welche von Valens aus Pannonia, aus einer anderen gleichnamigen Ortschaft (heute Kölked, in Ungarn) an die Donau in die Provinz Valeria verlagert wurden, mitbrachten.

Auch der Ort Flaviana in Kleinskythien soll eine Schöpfung von Valens gewesen sein, wie auch andere Orte die in der *Notitia Dignitatum* erwähnt werden. Alle tragen die Namen einiger Mitglieder der kaiserlichen Familie, wie z.B. Gratiana und Valentiniana. Man nimmt an, daß das Enddatum der zwei genannten Schiffseinheiten in die ersten Jahrzehnte des V. Jhs., während der Hunneneinfälle in das Römische Reich datiert werden muß.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Der skithische Limes (IV.—V. Jahrhundert).

STUDIUL RESTURILOR MAMIFERELOR DOMESTICE DESCOPERITE ÎN AŞEZĂRI DIN SECOLELE VIII—XII SITUATE ÎN SUD-ESTUL ROMÂNIEI

DE

SERGIU HAIMOVICI

Date referitoare la perioada feudalismului timpuriu de pe teritoriul României sînt încă relativ puţine. Izvoarele scrise ne informează mai cu seamă asupra evenimentelor politice, dar ele apar lacunare şi uneori chiar contradictorii. Cu privire la caracteristicile social-economice, săpăturile executate în diverse aşezări scot la iveală aspecte de prim ordin. Acestea pot fi completate şi chiar mai bine conturate pe baza studiului resturilor faunistice, găsite în aşezări, alături de alte vestigii de cultură materială.

La sfîrşitul mileniului I şi începutul celui de-al II-lea e.n., se dezvoltă pe teritoriul României o serie întreagă de aşezări caracteristice populaţiei autohtone româneşti vechi, care începe să se organizeze de acum şi din din punct de vedere politic. Unii autori grupează toate aceste staţiuni într-o cultură cu caracter unitar denumită cultura Dridu [1]. Din perioada istorică respectivă, noi am studiat paleofauna unor aşezări din sud-estul ţării noastre şi anume, de la Bucov, lîngă Ploieşti, din sec. VIII—X e.n.[2], de la Dridu, pe lacul Comana, în plin Bărăgan ialomiţean, din sec. X—XI [3], de la Garvăn (Dinogetia), situată pe malul drept al Dunării la NE de Măcin, din sec. IX—XII[4] şi Capidava, tot în Dobrogea, pe Dunăre, la nord de Cernavodă, din sec. X—XI [5]. Am luat de asemenea în considerare materialul faunistic prelucrat de M. St. Udrescu, din aşezarea de la Piatra Frecăţei (sec. X—XIII), situată ceva mai la nord de Capidava, pe locul anticei Beroe, material despre care se dau puţine date morfologice, biomemetrice şi în ceea ce priveşte frecvenţa speciilor [6]. Menţionăm că aşezările dobrogene sus amintite au aparţinut în acea vreme unei theme bizantine [7], toate trei fiind cetăţi de graniţă.

---

[1] I. Nestor. Dacia. N.S., 2, 1958, p. 371—382; Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţii la arheologia perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967; Gh. D. Teodor, Cercetări istorice — Iaşi, 4, 1973, p. 127—142.

[2] Maria Comşa, *Cultura materială veche românească (aşezările de la Bucov, Ploieşti)*, Bucureşti, 1978; S. Haimovici, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 163—213.

[3] Eugenia Zaharia, *op. cit.*; Olga Necrasov, S. Haimovici, *Studiul resturilor osoase de animale descoperite în aşezarea feudală timpurie de la Dridu* — anexă la lucrarea Eugeniei Zaharia.

[4] Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comşa, E. Comşa, *Dinogetia*, I, Bucureşti, 1967; Gianina Ghiorghiu, S. Haimovici, ASU Iaşi, biologie, 11, 1965, 1, p. 175—184 şi tabelele anexă.

[5] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, I, Bucureşti, 1958; S. Haimovic, Rodica Ureche, Pontica, 12, 1979, p. 157—170.

[6] St. M. Udrescu, Rev MuzMon. 9, 1980, p. 56—60.

[7] Thema Paradunavon (Pariston) care cuprindea atît Dobrogea, cît şi NE Bulgariei.

S C I V A, tomul 35, nr. 4, Bucureşti, octombrie—decembrie 1984, p. 311—319

Doar la Bucov au fost făcute săpături exhaustive, încît am avut la dispoziție întreaga faună. La Dinogetia fauna provine numai dintr-un singur sector [8], iar la Capidava, din săpături parțiale, ceva mai recente [9]; același lucru credem că este valabil și pentru stațiunea de la Piatra Frecăței. La Dridu, din cele scrise de Eugenia Zaharia, reiese că de asemenea nu s-au terminat încă săpăturile. Totuși în toate cele cinci așezări luate în considerare cantitatea resturilor faunistice este destul de mare pentru ca frecvențele stabilite la diferite grupe și specii de animale, caracteristicile lor morfologice și biometrice, să nu aibă un caracter aleatoriu. Remarcăm de asemenea că materialul faunistic studiat este alcătuit aproape exclusiv din resturi menajere (chiar dacă la Dridu există porțiuni ale unor schelete de măgari aflate în conexiune anatomică). La Bucov, s-a găsit însă scheletul unui cîine, care a fost intenționat îngropat într-o groapă care perfora bordeiul 19, iar la Dridu, resturi de asin pe vatra cuptorului nr. 6, arătînd poate o acțiune cu caracter cultual.

Întrucît mamiferele domestice ocupă peste tot locul cel mai important, ne vom referi în cele ce urmează la acestea, arătind frecvența fiecărei specii, dînd caracteristicile lor morfologice și biometrice, aprecierea taliei, raporturile dintre sexe, tipul raseologic etc., pentru a putea astfel trage o serie de concluzii referitoare la caractere socio-economice ale populației umane din cele cinci așezări.

Dintre toate mamiferele, taurinele se plasează pe primul loc. Trebuie remarcat că nu numai frecvența lor este cea mai ridicată atît in ceea ce privește numărul de fragmente osoase, cìt și acela al indivizilor prezumați, dar că și talia lor specifică fiind mare față de aceea a celorlalte specii, importanța lor economică trebuie socotită de prim ordin.

Considerînd unele particularități ale resturilor craniului, caracteristicile coarnelor, chiar și talia, este evident că taurinele din cele cinci așezări aparțineau așa-numitului tip *brachyceros*. Mai de mult M. Hilzheimer [10] lega acest tip cu coarne scurte de populațiile slave, dar studii ulterioare făcute pe foarte mult material osteologic au arătat fără tăgadă că taurine de acest fel erau răspîndite în prima perioadă a feudalismului în aproape toată Europa, inclusiv teritoriul țării noastre. Trebuie să remarcăm că la Dinogetia, unele dintre coarne întrec ușor ca mărime limita inferioară stabilită pentru tipul *primigenius*, dar noi nu am găsit acolo coarne cu totul caracteristice ale acestui tip, care erau prezente, în număr mic dealtfel, la Popina, pe lîngă cele mult mai frecvente ale tipului *brachyceros*[11]. Credem că atît la Dinogetia, dar mai ales la Popina, acest lucru arată aducerea unor vite mai apropiate de tipul *primigenius* de către populații umane, migrate dinspre est, peste stepele nord pontice.

Considerînd mai ales maxilarele cu dinți, putem aduce date despre momentul sacrificării vitelor din așezările studiate. Se poate constata că

---

[8] Sector în care a condus săpăturile Maria Comșa. În vara anului 1969, vizitînd șantierul de la Dinogetia, unde se găseau grămezi foarte mari de material osteologic, am putut constata că, în general, frecvențele stabilite de noi pe resturile studiate caracterizează fauna din întreaga cetate.

[9] R. Florescu, N. Cheluță, Pontica, 8, 1975, p. 77—85.

[10] M. Hilzheimer, BerRGK, 16, 1925—26, p. 76.

[11] St. Ivanov, în J. Vîjarova, *Slaviano-bylgarskoto selische krai selo Popina Silistrensko*, Sofia, 1956.

cele mai multe aparțineau unor indivizi deja maturi, cu dentiția avînd diferite grade de erodare, dar că exemplarele bătrîne sînt foarte rare. Aceasta arată clar că taurinele erau ținute mai întîi pentru scopuri utilitare și doar în mod secundar ele erau furnizoare de carne, deși uneori, dintr-un motiv sau altul, puteau fi sacrificate chiar în perioada de optimum de exploatare economică. Avînd la dispoziție o serie de metapodale întregi, la care se poate stabili sexul, se observă că atît la Dinogetia, cît și la Bucov, în cadrul indivizilor adulți, așa cum era de așteptat, femelele întrec cu foarte mult masculii; se remarcă însă totodată penuria castraților. La Dridu, este evident că toate metacarpele complete (la care sexul se poate stabili mai precis) aparțin unor femele și este probabil că același fapt să fie valabil și pentru așezarea de la Piatra Frecăției. Doar la Capidava numărul castraților apare ceva mai mare. Cunoscînd acest lucru, este evident că taurinele erau folosite cu precădere ca furnizoare de lapte și mai rar ca animale pentru căratul poverilor sau pentru munci agricole.

Pe baza măsurătorilor făcute mai ales pe fragmente ale oaselor lungi, cît și pe metapodale întregi, se poate distinge o foarte mare variabilitate dimensională, care la prima vedere ar pleda pentru o heterogenitate a materialului provenit de la taurine. Acest fenomen este doar aparent pentru că neomogenitatea dimensională apare ca o caracteristică a raselor primitive, aborigene, neameliorate. Dealtfel același lucru reiese și dacă am calcula înălțimea la greabăn. Deși ea diferă ușor, în medie, de la o așezare la alta, totuși variabilitatea ei, chiar dacă am considera-o doar numai pe aceea stabilită pentru femele, întrece chiar 20 cm. În mare însă, media ar fi pentru toate cele cinci așezări cam de 114—115 cm, oarecum relativ asemănătoare cu talia medie a taurinelor din cele mai multe stațiuni europene din acea perioadă [12].

Ca o caracterizare generală, putem spune că taurinele din așezările studiate aparțineau unui tip de talie mică, cu coarne scurte, formă însă cu o mare variabilitate dimensională, primitivă, alcătuind un fel de rasă aborigenă, evident neameliorată, deci cu un randament economic scăzut.

Locul al doilea printre mamiferele domestice este ocupat, în general, de către porcine. Frecvența lor este în toate cele cinci stațiuni evident mai joasă decît aceea a taurinelor. Aceasta, cu atît mai mult cu cît, avînd în vedere talia specifică, la o singură vită ar trebui socotiți cam 3 porci, ceea ce diminuează și mai mult ponderea economică a acestora din urmă. Totodată și în privința porcinelor trebuie remarcat că acestea sînt mai masive și totodată mai prolifice decît ovicaprinele și chiar dacă în unele așezări ca Dridu, Capidava, poate Piatra Frecăței, cornutele mici au o frecvență ceva mai înaltă decît porcinele, în realitate importanța lor apare mai mică.

Trebuie menționat că încă C. Antonius spunea, pe baza materialelor faunistice avut la dispoziție la începutul deceniului al treilea, că slavii reprezentau „ein typhisches Schweinezuchtervolk" [13]. Studiile ulterioare au dovedit pe deplin acest lucru. În toate așezările slave vechi de pe

[12] S. Bökönyi, *Hisory of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapesta, 1974, p. 136—138.

[13] C. Antonius, *Grudzüge einer Stammgeschichte der Haustiere*, Jena, 1922, p. 242.

actualul teritoriu al Germaniei (atît R.F.G. cît și R.D.G.), cele din Boemia, Moravia, Slovacia, Polonia, nordul Rusiei vechi, porcinele au de obicei frecvența cea mai ridicată în cadrul mamiferelor domestice [14].

Spre NE Rusiei caracterele ecologice, datorate mai ales zăpezilor mari și de lungă durată din timpul iernii, îngreuiau creșterea porcului, care, în condițiile primitive de atunci, nu era desigur ținut în stabulație și astfel își găsea cu greu hrana în anotimpul rece (dealtfel și arealul mistrețului se limitează în această zonă datorită acelorași cauze) [15]. Mai spre estul și sud-estul Rusiei europene trăiau în acea vreme mai ales popoare de origine turcă, care nu agreau creșterea porcului, fiind în mare parte nomade, dar poate și din motive religioase, însă oricum acolo condițiile de dezvoltare a acestei specii nu erau, de asemenea, propice [16]. Chiar în Pannonia transdanubiană, după conchista maghiară, pe timpul dinastiei arpadiene, o așezare (stațiunea de la Zalavar) cu o populație slavă, încă neasimilată de unguri, ținea cu precădere porcine [17]. Desigur, pe tot teritoriul țării noastre existau la cumpăna dintre mileniul I și al II-lea e.n. condiții naturale foarte bune pentru creșterea porcului. Frecvența înaltă a taurinelor și aceea mult mai mică a porcinelor în cele cinci stațiuni ale căror resturi faunistice au fost studiate constituie, credem, un argument în plus că în ele trăia o populație autohtonă veche românească.

Porcinele, spre deosebire de celelalte mamifere domestice de importanță economică, sînt ținute numai ca furnizoare de carne și grăsime. Totuși în așezările studiate, resturile provenind de la indivizii adulți și chiar maturi, mergînd pînă la vîrsta de cîțiva ani, le întrec pe cele ale tinerilor. Acest lucru pare greu de explicat la prima vedere, dar trebuie să luăm în considerație faptul că porcul crescut de locuitorii celor cinci așezări, aparținea unui tip primitiv, cu o creștere lentă (rasă zisă tardivă în zootehnic), care atingea mărimea și greutatea optimă abia după ajungerea la maturitate. Totodată este foarte posibil ca populația să fi ținut un stoc anumit de porcine, care erau sacrificate pe rînd, la începutul iernii, asigurînd astfel carne și mai ales grăsime pentru anotimpul friguros, așa cum este obiceiul și astăzi.

În așezările noastre, în medie, porcul apare oarecum relativ masiv pentru acea vreme, fiind mai mare decît într-o serie de stațiuni contemporane din Europa centrală și de nord-est [18], unele resturi ajungînd destul de aproape de talia mistrețului autohton. Acest lucru nu trebuie să ne facă să credem că locuitorii se preocupau de o ameliorare conștientă a porcului, acesta păstrînd foarte multe caractere primitive, încît nu poate fi vorba de o creștere dirijată. Talia relativ mare s-ar datora condițiilor de mediu, pe care le-am putea socoti optime (păduri de fag sau stejar

---

[14] Z. Kratochvil, *Tierknochenfunde aus der grossmährischen Siedlung Mikulčice, I. Das Hausschwein*, Praga, 1981, cu o foarte bogată bibliografie în această privință; I. V. Calkin, MIA, 51, 1956, p. 98–104 și 120–153; S. Bökönyi, *History...*, p. 82, 220–221.

[15] Z. Kratochvil, *op. cit.*, p. 127–28.

[16] S. Bökönyi, *op. cit.*, p. 83; I. V. Calkin, MIA, 61, 1959, p. 273–281.

[17] S. Bökönyi, ActaArchHung. 4, 1954, p. 281–286; idem, în A. Sos, *Die Ausgrabungen Géza Fehers in Zalavar*, Budapesta, 1963, p. 349 și urm.

[18] Vezi bibliografia adecvată în lucrările noastre referitoare la fauna de la Dinogetia și Bucov.

din jurul celor două așezări din Muntenia, păduri de luncă din dreptul stațiunilor riverane cu Dunărea), dat fiind că, așa cum am arătat, porcul nu era ținut la acea vreme în stabulație, ci viețuia într-un fel de semisălbătăcie; poate datorită acestui mod de trai era posibilă și o încrucișare naturală cu mistrețul existent în zonă (în toate așezările s-au găsit și resturi de *Sus scrofa ferus*), fapt care avea drept consecință un cîștig de vigoare și de masivitate.

Ovicaprinele se plasează pe locul al treilea ca pondere economică (chiar dacă în unele așezări ele întrec ușor numeric porcinele), cantitatea lor fiind astfel peste tot cu mult mai mică decît aceea a taurinelor. Așa cum se știe, pentru unele piese osoase, mai ales cînd ele sînt fragmentare, este imposibil de stabilit o diagnoză diferențială între genurile *Ovis* și *Capra*. Totuși se poate constata că, în toate așezările, caprinele sînt în cantitate mult mai mică decît ovinele, acestea din urmă trebuind să fie luate în considerare cînd vorbim de importanța economică a cornutelor mici.

Caprinele se caracterizează prin prezența unor coarne, provenind de la ambele sexe, care le apropie de tipul *prisca*. Ca talie, ele ar avea o înălțime la greabăn în jur de 60 cm și ar putea fi considerate cam de mărime medie, așa cum le găsim în acea perioadă aproape în toate stațiunile Europei centrale și răsăritene.

În cadrul ovinelor se poate constata, pe baza maxilarelor cu dinți, după care se poate preciza momentul sacrificării, pe de o parte că ele erau tăiate în tot cursul anului, iar pe de altă parte preponderența evidentă a adulților și a maturilor în raport cu tineretul; indivizii bătrîni, care să fi trecut de limita superioară a vîrstei zootehnice de exploatare a ovinelor, lipsesc cu totul. Se evidențiază deci faptul că ovinele erau crescute pentru scopuri utilitare și abia în mod secundar ca furnizoare de carne. Reamintim că numărul mare al taurinelor de sex femel arată clar că laptele de vacă (și derivatele sale) era mult mai folosit de locuitorii așezărilor decît cel de oaie, preparatele obținute din acestea din urmă avînd un rol destul de mic în acoperirea necesităților de proteine și grăsimi animale.

În ceea ce privește raportul dintre sex la ovine, este evident că femelele întreceau cu mult (dar nu în aceeași măsură ca la taurine) masculii. S-ar putea să fi existat — în cantitate mică dealtfel — masculi castrați, dar prezența acestora, considerată pe baza unor caractere morfologice insuficient de precise, nu poate fi admisă cu toată plenitudinea. Cu privire la femele, se poate constata că alături de exemplare acornute existau și altele ce purtau încă coarne, unele chiar destul de mari, arătînd prin aceasta prezența unui tip încă destul de primitiv.

Ovinele erau în general de talie mijlocie, cu o înălțime la greabăn medie cam de 60—62 cm, asemănătoare cu cele din așezările feudale timpurii din Europa centrală și chiar din nord-estul continentului, dar mai mici decît cele găsite în zona de stepă est europeană [19]. La Dinogetia însă ele apar mai masive, cu o înălțime la greabăn medie de 66,5 cm, oarecum asemănătoare cu acelea găsite la Popina și doar cu ceva mai

[19] Vezi bibliografia adecvată în lucrările de la nota precedentă.

scunde decît oile din zona inferioară a Volgăi [20]. Este evident că în ambele aceste două așezări se poate vorbi de aducerea unei componente rasiale esteuropide, vehiculată de popoarele migratoare, ajunse în Dobrogea, prin stepele nord-pontice.

După cum am arătat, în toate așezările studiate, frecvența cornutelor mici, în speță a ovinelor, era cu mult mai scăzută decît aceea a taurinelor. În zonele de stepă din estul Europei, ovinele apar în acea perioadă mai abundente decît taurinele [21] datorită pe de o parte condițiilor ecologice ale acelei regiuni, iar pe de altă parte, existenței acolo a unor popoare migratoare. De asemenea, spre partea mai meridională a Peninsulei Balcanice, mai ales la sud de Balcani și cu precădere pe teritoriul Greciei actuale, cît și în insulele Mării Egee, încă din neolitic, cornutele mici reprezentau specia cea mai frecventă, aceasta tot în legătură cu condiții speciale ecologice, legate de o vegetație mai mult de tip mediteranian, foarte proprie creșterii lor.

În zona țării noastre însă, chiar încă la începutul mileniului al II-lea e.n. condițiile mediale erau altele, întinse masive forestiere de foioase fiind dominante nu numai în regiunea deluroasă, ci și în cea de cîmpie. De aceea era mai obișnuită și mai avantajoasă, credem noi, ținerea cirezilor de taurine și chiar a porcinelor, care găseau, în condițiile unei zootehnii primitive, un mediu optim în păduri de foioase. Totodată unele practici legate de creșterea turmelor de ovine, cu precădere transhumanța, nu pare să fie prea răspîndită la cumpăna celor două milenii pe teritoriul țării noastre; am arătat dealtfel că maxilarele cu dinți, provenite de la tineretul ovin, arată că acesta era sacrificat în așezările respective pe tot parcursul anului și deci ovinele erau crescute pe loc, fără a se muta în alte zone, pe anumite perioade ale anului, nesesizîndu-se astfel caracterul ciclic de deplasare sau pendulare a turmelor în funcție de anotimp.

Considerăm pe baza tuturor acestor date aduse de frecvența taurinelor, porcinelor și ovinelor, că populația autohtonă românească veche, cel puțin în regiunile din SE teritoriului țării noastre, avea un caracter net sedentar, nepracticînd, nici măcar printr-o componentă a ei, transhumanța.

Ecvidele, reprezentate prin cal, au o cantitate de resturi mai joasă decît cele trei grupe de mamifere domestice despre care a fost vorba mai sus. Este evident că ele erau ținute pentru scopuri utilitare: călărie, tracțiune, dar fragmentarea tot atît de puternică a resturilor lor, ca și a celorlalte animale, faptul că pe unele oase există chiar urme de arsură, arată net că ele erau folosite și în alimentație. Avînd în vedere talia lor specifică mare, atragem atenția că reprezentau totuși o cotă destul de apreciabilă în acoperirea necesităților de carne ale locuitorilor din respectivele așezări, cotă care se apropia cel puțin de aceea atribuită ovicaprinelor. De asemenea menționăm că deși probabil populația din cele cinci stațiuni era de acum creștinată, sau în mare parte creștinată, unele obiceiuri și chiar interdicții în ceea ce privește alimentația, stabilite de către această religie, nu erau încă împămîntenite.

Fragmentarea puternică a resturilor nu ne permite să dăm precizări cu privire la tipul rasial. Putem arăta că extremitățile unor exemplare

[20] Vezi lucrarea noastră referitoare la fauna de la Dinogetia.

[21] Vezi lucrările citate la nr. 16 și încă I. V. Calkin, Biul. MOIP, biol., 72, 1967, 1. p. 114–130.

(mai ales la Dinogestia) erau gracile, deci indivizii ar fi fost folosiți pentru călărie; la alții, extremitățile ceva mai masive ar arăta din contra prezența unor cai de tracțiune. Credem însă că nu existau în general în așezările studiate tipuri bine diferențiate de cai ca funcționalitate și că aceiași indivizi erau întrebuințați pentru necesitățile impuse de moment. Considerînd înălțimea la greabăn, care în medie ar fi cam de 1,35 — 1,37 m, găsim cai pe care scările lui Vitt i-ar încadra între cei de talie submijlocie și mijlocie (mergînd deci de la 1,28 la 1,44 m), cai care se aseamănă astfel ca mărime cu aceia din alte stațiuni dinspre centrul și estul Europei din aceeași perioadă istorică [22]; un singur individ de la Dinogetia are o talie calculată de 1,49 m, el putînd să fi reprezentat cu adevărat un cal de luptă, aparținînd poate unui gradat din armata bizantină.

Asinidele, adică măgarul domestic, sînt oarecum bine reprezentate la Dridu și chiar la Bucov, dar rare în așezările dobrogene, întrucît la Dinogetia și Capidava s-a găsit doar cîte o singură piesă osoasă de asin, iar la Piatra Frecăței această specie lipsește. Se știe că măgarul ajunge în Europa pe calea est mediteraniană [23], fiind adus la noi încă de către coloniștii greci din Dobrogea și ceva mai tîrziu cunoscut de geții de la Dunăre, dar pare să nu fi fost răspîndit totuși la geto-daci [24]. Acest animal tipic de povară a fost întrebuințat de către armata imperială romană și mai tîrziu desigur de către cea bizantină. Era el folosit și în alimentație? Dacă da, desigur mai rar decît calul. E. Zeuner arată totuși că asinul era consumat la Roma de păturile cele mai sărace din capitala imperiului [25], dar Herodot amintește că la perși, tocmai cei bogați, la ziua lor de naștere, sacrificau pentru prăznuire, alături de alte animale mari, și un măgar [26]. Se pare că la Dridu, așa cum am arătat, este posibil, ca cel puțin printr-o parte a resturilor sale, asinul să fi fost obiectul unor sacrificii rituale [27]; este admisibil că și la Bucov carnea lui să fi fost folosită în alimentație. Oricum trebuie remarcată relativa abundență a acestei specii în cele două așezări din Muntenia și penuria sa în cele dobrogene, unde tocmai prezența bizantină este bine atestată. Dacă respectiva abundență s-ar datora unei influențe sudice, aceasta nu ar fi desigur nici de origine slavă și nici bulgară, căci măgarul nu a fost găsit la Popina sau în necropola de la Novi Pazar [28]. Totodată remarcăm că devenirea asinului o componentă integrantă, pînă foarte de curînd, a peisajului dobrogean, pare a fi de dată mai recentă decît începutul mileniului al II-lea e.n., ea fiind o urmare, probabil, a influenței otomane.

Cămila, atestată numai la Dinogetia, doar printr-o falangă I posterioară, este cu precizie specia cu două cocoașe *(C. bactrianus)*, care a jucat de timpuriu un rol important economic, mai cu seamă în Asia centrală [29]. Armata romană a adus în Europa cu precădere dromaderul,

---

[22] Vezi bibliografia adecvată în lucrările noastre referitoare la fauna de la Dinogetia cit și S. Bökönyi, *History*..., p. 267—277 și 292—294.

[23] S. Bökönyi, *op. cit.*, p. 302.

[24] S. Haimovici, ASU Iași, biologie, 18, 1972, 1, p. 201.

[25] E. F. Zeuner, *A history of domesticated animals*, Londra, 1963, p. 380.

[26] Herodot (I, 133), *Istorii*, I, București, 1961.

[27] Vezi lucrarea Eugeniei Zaharia și anexa referitoare la fauna de la Dridu.

[28] St. Ivanov, *op. cit.*, și S. Stancov, St. Ivanov, *Nekropolit do Novi-Pazar* Sofia, 1958.

[29] B. Brentjes, *Die Haustierwerdung im Orient*, Wittenberg, 1965, p. 56—57.

care era totuşi foarte rar folosit [30]; cămila de la Dinogetia ajunge desigur la noi doar întîmplător, fiind vehiculată peste Volga şi stepele nord-pontice de către popoarele migratoare [31].

Pe lîngă speciile studiate mai sus, mai trebuie să amintim încă două, fără o importanţă economică, directă, şi anume cîinele şi pisica.

Cîinele este prezent în toate aşezările studiate, fragmentarea mai slabă a resturilor sale decît aceea a celorlalte animale, arătînd clar că nu era deloc folosit în alimentaţie, ci doar pentru scopuri utilitare: pază, vînătoare, dar şi ca animal pur şi simplu de agrement, aşa cum o arată foarte clar resturile de la Bucov, deşi nu am găsit nicăieri exemplare foarte mici (cîini „de salon"). Nu credem că existau tipuri bine distincte de cîini, cu toate că pe unele cranii apare evidentă o oarecare circumscriere rasială, ci mai degrabă o variabilitate foarte amplă, care include în ceea ce priveşte talia, indivizi de la mici la foarte mari.

Pisica are resturi foarte puţine, doar la Dinogetia, Piatra Frecăţiei şi Bucov şi era cu cea mai mare probabilitate ţinută doar pentru agrement (rolul ei în stîrpirea rozătoarelor nu e chiar atît de eficient, încît să fi fost un motiv al răspîndirii ei treptate în Europa). Pe coasta Mării Negre a fost adusă de coloniştii greci [32], geţii de pe Dunăre cunoscînd-o chiar din epoca La Tène[33]. Prezenţa ei în cele trei aşezări arată că, cel puţin în SE ţării noastre, era de acum comună încă înainte de evul mediu propriu-zis.

Aşa cum am arătat încă de la început, mamiferele domestice sînt acelea care numeric predomină prin resturile lor, în toate cele cinci aşezări. Luînd în consideraţie talia acestora, este evident că ele umbresc cu totul ponderea pescuitului şi a creşterii păsărilor în satisfacerea necesităţilor de hrană a locuitorilor. Vînătoarea aduce şi ea un aport destul de mic în această privinţă (chiar dacă în aşezările de pe Dunăre, fie datorită condiţiilor ecologice specifice, fie din cauză că ele reprezentau cetăţi cu un contingent de militari, frecvenţa resturilor provenite de la animalele sălbatice este mai mare decît în staţiunile din Muntenia). Nu trebuie omis totodată faptul că mamiferele domestice (cu excepţia porcinelor) au în toate cele cinci aşezări o importanţă predominant utilitară, ele fiind doar în mod secundar, iar uneori numai în parte şi furnizoare de carne. Iată de ce creşterea lor trebuie socotită ca o ocupaţie de prim ordin a populaţiei româneşti vechi. Frecvenţa şi ponderea economică cea mai ridicată o au taurinele, urmate la o depărtare oarecum apreciabilă de porcine şi ovicaprine. Un loc bine circumscris, deloc neglijabil, îl avea şi calul. Sedentarismul populaţiei era o caracteristică care reiese net din studiul resturilor animalelor domestice, nepracticîndu-se, după părerea noastră, nici măcar transhumanţa.

Cercetările morfologice şi biometrice arată existenţa pentru fiecare specie a unor tipuri primitive care încep să se transforme de acum în rase endemice, neameliorate, cu o slabă eficienţă economică aşa cum găsim în Europa, în general, pentru întregul ev mediu. Aceste tipuri

---

[30] S. Bökönyi, *op. cit.*, p. 227.
[31] *Ibidem*, p. 227 şi 229, cît şi literatura adecvată în lucrarea noastră referitoare la fauna de la Dinogetia.
[32] S. Bökönyi, *op. cit.*, p. 311.
[33] S. Haimovici, ASUIaşi, 18, 1972, 1, p. 202.

au un caracter relativ unitar în cele cinci aşezări, arătînd astfel difuziunea largă a lor; la Dinogetia se observă însă clar şi influenţa unor elemente estice, poate chiar asiatice, care trebuie puse pe socoteala popoarelor migratoare ale căror animale s-au amestecat cu cele existente în zona din jurul acestei cetăţi.

L'ÉTUDE DES RESTES DES MAMMIFÈRES DOMESTIQUES PROVENUS DES ÉTABLISSEMENTS DES VIII–XII SIÉCLES, SITUÉS AU SUD-EST DE LA ROUMANIE

RÉSUMÉ

On a étudié les restes ostéologiques provenus de cinq établissements deux d'entre eux (Bucov et Dridu) situés en Muntenie, et les autres trois (Dinogetia, Capidava et Piatra Frecăţei) en Dobroudja sur la rive droite de Danube; les trois derniers furent des cités fortes byzantines.

L'étude, qui est une synthèse, est basée non seulement sur l'analyse biométrique et somatoscopique du matériel osseux et le calcul des fréquences des différentes espèces, mais aussi sur les données trouvées dans les oeuvres concernant l'étude de la faune de la même époque, provenue des autres contrées de l'Europe.

On constate que la population autochtone roumaine était sedentaire et avait comme une occupation principale l'élevage des taurins; la transhumance avec les ovins n'avait aucune importance. L'influence des peuples migrateurs sur les caractéristiques de l'économie des autochtons fut minime.

OBSERVAȚII PRIVIND RĂSPÎNDIREA CĂLDĂRILOR DE LUT PE TERITORIUL ROMÂNIEI

DE

LUKACS ANTAL

Căldările de lut au devenit, mai ales în ultimele două decenii, o componentă obișnuită a materialului arheologic din secolele X—XIII din majoritatea regiunilor țării noastre. Deoarece din descoperirile arheologice din epocile anterioare de pe teritoriul României lipseau elementele care ar fi îndreptățit derivarea căldărilor din forme ceramice autohtone, specialiștii au căutat în alte zone geografice originea acestor vase, precum și elementele etnice care le-au creat și răspîndit în Bazinul carpatic și la Dunărea de Jos [1].

Este acceptată în general opinia după care căldările de lut, ca tip ceramic, au luat naștere în aria culturii Saltovo-Maiațk. Creatorii lor au fost identificați cu triburile alano-chazare și bulgare care, în cursul procesului de sedentarizare ce a avut loc în secolele VIII—IX, au transpus în lut vasele de metal, lemn sau piele pe care le folosiseră pînă atunci[2]. În ceea ce privește însă determinarea grupurilor etnice care au răspîndit căldările pe teritoriul țării noastre, nu s-a ajuns la un consens. Această situație se datorează în principal faptului că în România au fost descoperite două tipuri principale de căldări: 1. unele care au corpul sferoidal, cu buza răsfrîntă în afară, iar în interiorul buzei, sub nivelul acesteia, se găsesc două urechiușe cu orificiile care serveau pentru suspendarea vasului; 2. Al doilea tip de căldare se caracterizează prin formă tronconică, buza teșită orizontal și trasă în exterior, avînd de două părți cîte o urechiușă cu cîte două orificii, la nivelul buzei [3].

Primul tip are o arie de răspîndire vastă, atît în bazinul fluviului Don, cît și în bazinul mijlociu și inferior al Dunării. Remarcăm totuși lipsa lui totală din Transilvania. Acest tip de căldare s-a născut cu siguranță în aria culturii Saltovo-Maiațk și a fost vehiculat de triburile alano-chazare și bulgare spre apus [4].

Pentru cel de-al doilea tip au fost propuse origini diferite. În timp ce unii arheologi sînt de părere că și aceste căldări au fost create de către purtătorii culturii Saltovo-Maiațk [5], alții consideră că ele au fost

---

[1] P. Diaconu, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 421 și urm.; idem, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 249 și urm.; M. Comșa, în Gh. Ștefan și colab., *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 222; D. Gh. Teodor, SCIV, 14, 1963, 1, p. 199.

[2] S. A. Pletneva, MIA, 142, 1967, p. 110; I. Fodor, ArchÉrt, 102, 1975, 2, p. 250—251; idem, ActaArchHung, 29, 1977, 3—4, p. 323; M. Comșa, *loc. cit.* etc.

[3] *Ibidem*, p. 147.

[4] S. A. Pletneva, *op. cit.*, p. 110; V. A. Kuznețov, KSMoscova, 99, 1964, p. 34 și urm.; I. Fodor, *op. cit.*, p. 333—334.

[5] M. Comșa, *loc. cit.*, p. 222.

S C I V A. tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 320 — 330

create în regiunea Dunării de Jos de către comunitățile pecenege care s-au așezat aici începînd cu sfîrșitul secolului al X-lea, sedentarizîndu-se [6].

Indiferent pentru care dintre atribuirile etnice s-ar pronunța, toți istoricii sînt de acord în a recunoaște rolul important pe care îl pot avea aceste vase în mai buna cunoaștere a realităților etno-demografice din secolele X—XIII de pe teritoriul României. A devenit tot mai clar însă că pentru a putea răspunde unor astfel de cerințe, este necesară prelucrarea întregului material și cartografierea tuturor descoperirilor, pentru a se putea întocmi o tipologie care să permită unele concluzii cronologice și etnice. Cu toate acestea, o astfel de întreprindere a întîrziat să fie realizată pentru descoperirile de pe teritoriul României [7]. Încercăm să suplinim, măcar în parte, aceste carențe prin cartografierea descoperirilor de căldări de lut din România [8].

Harta obținută prin înscrierea celor 198 de localități în care au fost descoperite căldări de lut nu poate reflecta nici măcar stadiul actual al cercetării, deoarece avem convingerea că mai există multe descoperiri nepublicate, sau poate chiar publicate, de care nu avem cunoștiință. Pe de altă parte, descoperirile sînt chiar mai numeroase decît reiese din hartă întrucît au fost marcate cu o singură cifră localități pe teritoriul cărora s-au găsit căldări în două sau chiar mai multe puncte [9].

O primă observație pe care trebuie să o facem este aceea că numărul mare al descoperirilor ne obligă să luăm în considerație posibilitatea folosirii încă de timpuriu (secolul al XI-lea) a căldărilor de către populația românească. Către aceeași concluzie ne îndeamnă și alte elemente ale inventarului arheologic ce însoțește căldările: tipul de locuințe, instalațiile de încălzit, uneltele, ceramica etc. [10].

Harta prezintă cîteva pete albe cum ar fi bazinul Someșului, al Crișului Negru, cel al Timișului, sudul Transilvaniei etc. Această situație credem că nu poate avea altă explicație decît lipsa cercetărilor arheologice din zonele respective. Există însă două regiuni pentru care trebuie căutată o altă soluție: Maramureșul și Cîmpia Română. Lipsa totală a căldărilor de lut din Maramureș, zonă în care au fost întreprinse cercetări arheologice destul de intense privind această perioadă istorică [11], nu se poate datora decît absenței triburilor nomade și pătrunderii într-o perioadă relativ tîrzie a comunităților legate de expansiunea regatului feudal maghiar (sfîrșitul secolului al XIII-lea), cînd aceste vase nu mai erau folosite.

În Muntenia și în Oltenia numărul descoperirilor este foarte mic, deși este îndeobște acceptată prezența pecenegilor și a cumanilor în

---

[6] P. Diaconu, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 429—431.

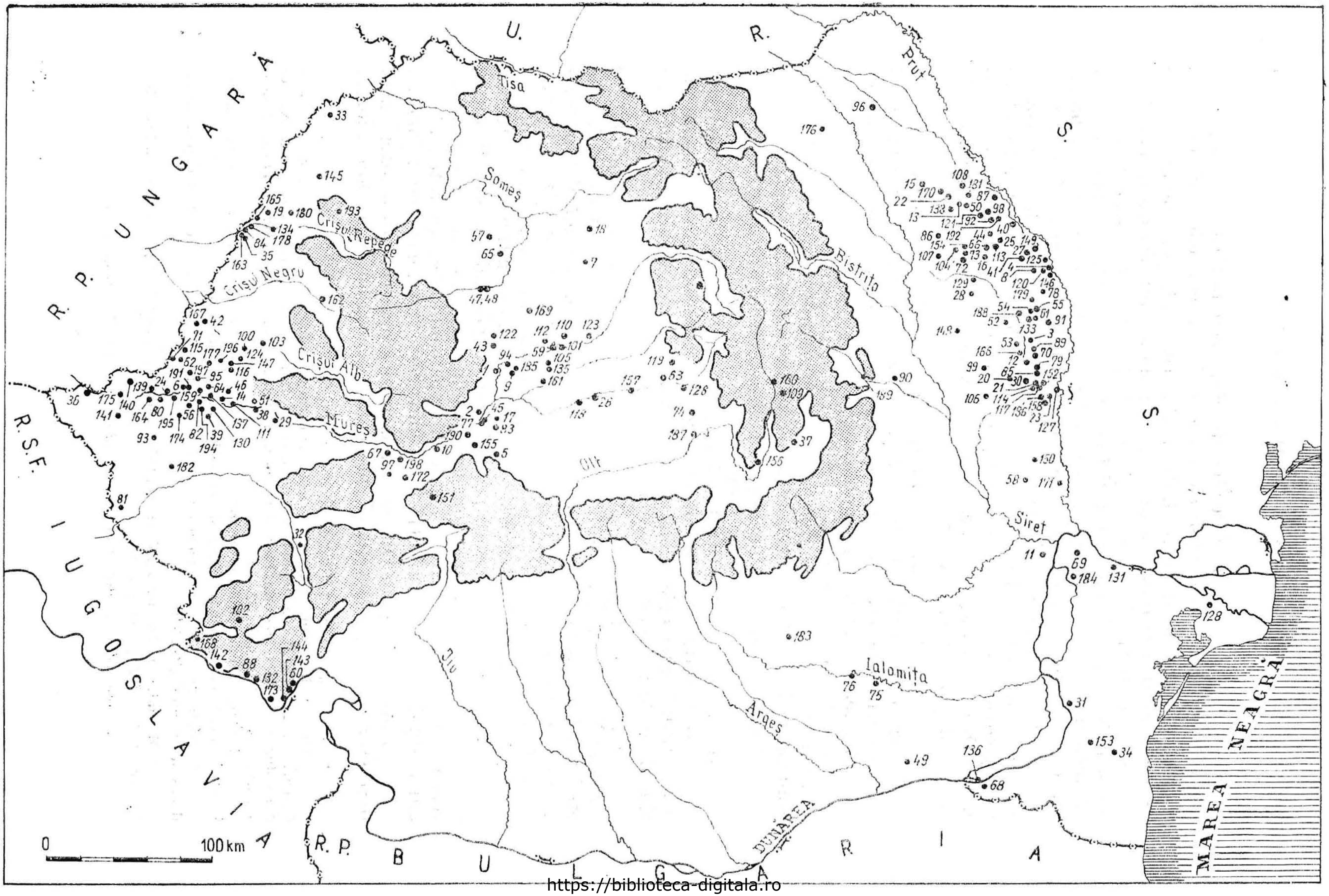
[7] Descoperirile din Ungaria au fost cartografiate, dar incomplet, de către I. Fodor (ArchÉrt, 102, 1975, 2), cele din Slovacia de către A. Habovstiak (Zbornik Slovenskeho Narodneho Muzea, 68, 1974, Historia, 14, p. 139); pentru Bulgaria vezi L. Donceva-Petkova, ArheologiaSofia, 13, 1971, 4, p. 32—38.

[8] Realizarea unei tipologii reprezintă o sarcină pe care nu ne-o putem asuma acum, întocmirea ei fiind anevoioasă datorită inaccesibilității materialelor.

[9] Există peste 20 de asemenea localități, astfel încît numărul total al descoperirilor depășește cu mult cifra 200.

[10] M. Blăjan, E. Dörner, Ziridava, 10, 1978, p. 123 și urm.; V. Spinei, Cercetări istorice, 12—13, 1981—1982, p. 169 și urm.

[11] R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R.S.F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
MAREA NEAGRĂ
Tisa
Someș
Prut
Crișul Repede
Crișul Negru
Crișul Alb
Mureș
Bistrița
Olt
Siret
Jiu
Argeș
Ialomița
DUNĂREA
0
100 km

aceste regiuni [12]. Cea mai vestică dintre ele este cea de la Tîrgșor (județul Prahova) care merită credem o atenție deosebită deoarece prezența unor străchini (formă caracteristică culturii Dridu), care au toarte interioare ce imită sistemul de suspendare al căldărilor, oferă indicii prețioase cu privire la influențele reciproce dintre autohtoni și comunitățile alogene în curs de sedentarizare [13]. Faptul că în Oltenia nu a fost semnalată pînă în prezent nici o căldare de lut ridică serioase îndoieli cu privire la aportul cumanilor la răspîndirea acestui tip de vase.

În Moldova căldările formează una din formele ceramice caracteristice culturii Răducăneni. Datată în secolele XI—XII, această cultură a fost atribuită populației românești care trăia în centrul și sudul interfluviului Siret-Prut [14]. Căldările indică impactul populațiilor turanice asupra purtătorilor culturii Dridu, dar și rapiditatea cu care erau preluate forme ceramice noi de către autohtoni pentru că numărul mare al descoperirilor, precum și ponderea importantă a căldărilor în cadrul materialului ceramic (uneori pînă la 50%) nu ne îngăduie să presupunem întotdeauna prezența unei componente etnice orientale [15]. În nordul Moldovei căldările apar cu totul sporadic, iar în regiunile de la vest de Siret au fost semnalate pînă în prezent doar la Viișoara (Gheorghe Gheorghiu-Dej) și poate la Gura Văii (Tîrgul Trotuș).

Răspîndirea căldărilor de lut pe teritoriul Moldovei a fost pusă pe seama pecenegilor, cumanilor și a chazaro-cabarilor [16]. Lipsa acestor vase din inventarul numeroaselor complexe arheologice din zonele nord-pontice atribuite pecenegilor și cumanilor constituie un argument puternic împotriva contribuției acestor triburi la vehicularea căldărilor în bazinul inferior al Dunării, dar nu ne împiedică totuși să presupunem că, odată ajunse în Dobrogea și în Moldova, aceste populații n-ar fi produs și ele astfel de vase. De aceea ne alăturăm poziției acelor istorici care consideră că în Moldova căldările de lut au fost răspîndite mai ales de către comunitățile pecenege care s-au sedentarizat începînd cu a doua jumătate a secolului al XI-lea [17]. Coincidența dintre momentul cristalizării culturii Răducăneni și cel al începutului procesului de sedentarizare al pecenegilor ar putea fi un indiciu în acest sens.

Dificultăți similare presupune și atribuirea etnică a căldărilor din Transilvania. Petre Diaconu considera că ele au fost aduse de pecenegii care au pătruns aici în număr relativ mare în secolul al XI-lea [18]. Mai nou arheologul maghiar I. Fodor afirmă că în întreaga regiune a Dunării Mijlocii căldările au fost răspîndite de triburile maghiare, de la care le-au preluat apoi și celelalte comunități etnice care locuiau aici [19]. S-a remarcat, pe bună dreptate credem, faptul că în Ungaria căldările apar mai ales în secolele

---

[12] P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 22; idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XI — XII siècles*, București, 1978, p. 61.

[13] A. Păunescu, Cercetări arheologice, II, București, 1976, p. 305.

[14] V. Spinei, *op. cit.*; mulțumim autorului pentru informațiile date în legătură cu descoperirile de căldări de lut din Moldova.

[15] *Ibidem*; D. Gh. Teodor, *op. cit.*

[16] P. Diaconu, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 425; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, M. Comșa, *loc. cit.*, V. Spinei, *loc. cit.*

[17] M. Sâmpetru, SCIV, 24, 1973, 3, p. 464.

[18] P. Diaconu, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 432—433.

[19] I. Fodor, ArchÉrt, 102, 1975, 2, p. 250.

XI—XIII şi mai puţin în secolele X—XI [20]. Singurele descoperiri din Ungaria datate cu o oarecare certitudine în secolul al X-lea sînt cele din regiunea de după confluenţa celor trei Crişuri. Săpăturile arheologice de la Doboz au scos la iveală două nivele de locuire din secolele X—XII. În prima fază a aşezării au fost descoperite numai căldări lucrate cu mîna caracteristice primului tip, în timp ce căldările cu forma tronconică şi cu urechiuşele la nivelul buzei au apărut doar în cea de-a doua fază, datată în secolele XI—XII [21]. S-a încercat chiar o coborîre a căldărilor lucrate cu mîna în epoca avară tîrzie, prezenţa lor fiind explicată prin pătrunderea unor grupuri etnice purtătoare ale culturii Saltovo-Maiaţk[22]. Rezultă deci că atît în Ungaria şi România cît şi în aria culturii Saltovo-Maiaţk, căldările caracteristice celui de-al doilea tip nu apar înainte de sfîrşitul secolului al X-lea şi începutul celui următor, adică la mai bine de un secol după părăsirea regiunilor nord-pontice de către triburile maghiare. De asemenea, în ciuda unor asemănări, există deosebiri notabile, atît în ceea ce priveşte forma, cît şi în ceea ce priveşte configuraţia buzelor, între căldările descoperite în Caucazul de nord şi cele din Dobrogea, astfel încît este greu de spus dacă aceste căldări de formă tronconică şi cu urechiuşele la nivelul buzei constituie rezultatul evoluţiei căldărilor din primul tip în întreaga zonă a răspîndirii lor (din regiunea Donului pînă în Slovacia) sau dacă ele au fost create de o singură populaţie şi răspîndite apoi la comunităţile învecinate [23].

În Transilvania nu s-au descoperit pînă acum decît căldări din cel de-al doilea tip, nici una neputîndu-se data mai devreme de cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea.

În speranţa obţinerii unor indicii referitoare la rolul diferitelor grupuri alogene în răspîndirea căldărilor de lut pe teritoriul României, în special pe cel al Transilvaniei, am încercat să cartografiem descoperirile datate în secolele X—XI (fig. 2). Stadiul actual al cercetării nu oferă însă date suficiente care să permită un progres în acest sens.

În Transilvania sînt foarte puţine descoperiri datate în mod cert în secolul al XI-lea, pe baza stratigrafiei şi a inventarului arheologic care însoţea căldările. Luînd în consideraţie şi descoperirile datate cu aproximaţie în aceeaşi perioadă, observăm că ele se înşiră de-a lungul cursurilor de apă, în regiuni care au concentrat dintotdeauna o bună parte a efectivului demografic, astfel încît nu putem trage nici o concluzie numai pe această bază referitoare la etnia aşezărilor respective. Cît timp arheologii nu pot separa în mod convingător inventarul arheologic caracteristic pecenegilor şi ungurilor, iar căldările nu sînt datate decît pe intervale mari, de peste un secol, nu credem că se pot face determinări etnice mai precise pentru teritoriul Transilvaniei.

Trebuie să avem în vedere şi faptul că aceste vase au fost preluate de populaţia românească astfel încît ele îşi pierd destul de repede „coloratura" etnică. *În secolele XII—XIII căldările de lut constituie un element*

---

[20] P. Diaconu, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 434 ; A. Habovstiak, *loc. cit.*, p. 150—152.

[21] J. Kovalovszki, ArchÉrt, 102, 1975, 2, p. 202—223.

[22] Szöke Béla Miklós, ActaArchHung, 1980, p. 18 şi urm.

[23] I. Fodor, ArchÉrt, 102, 1975, 2, p. 256 şi urm.

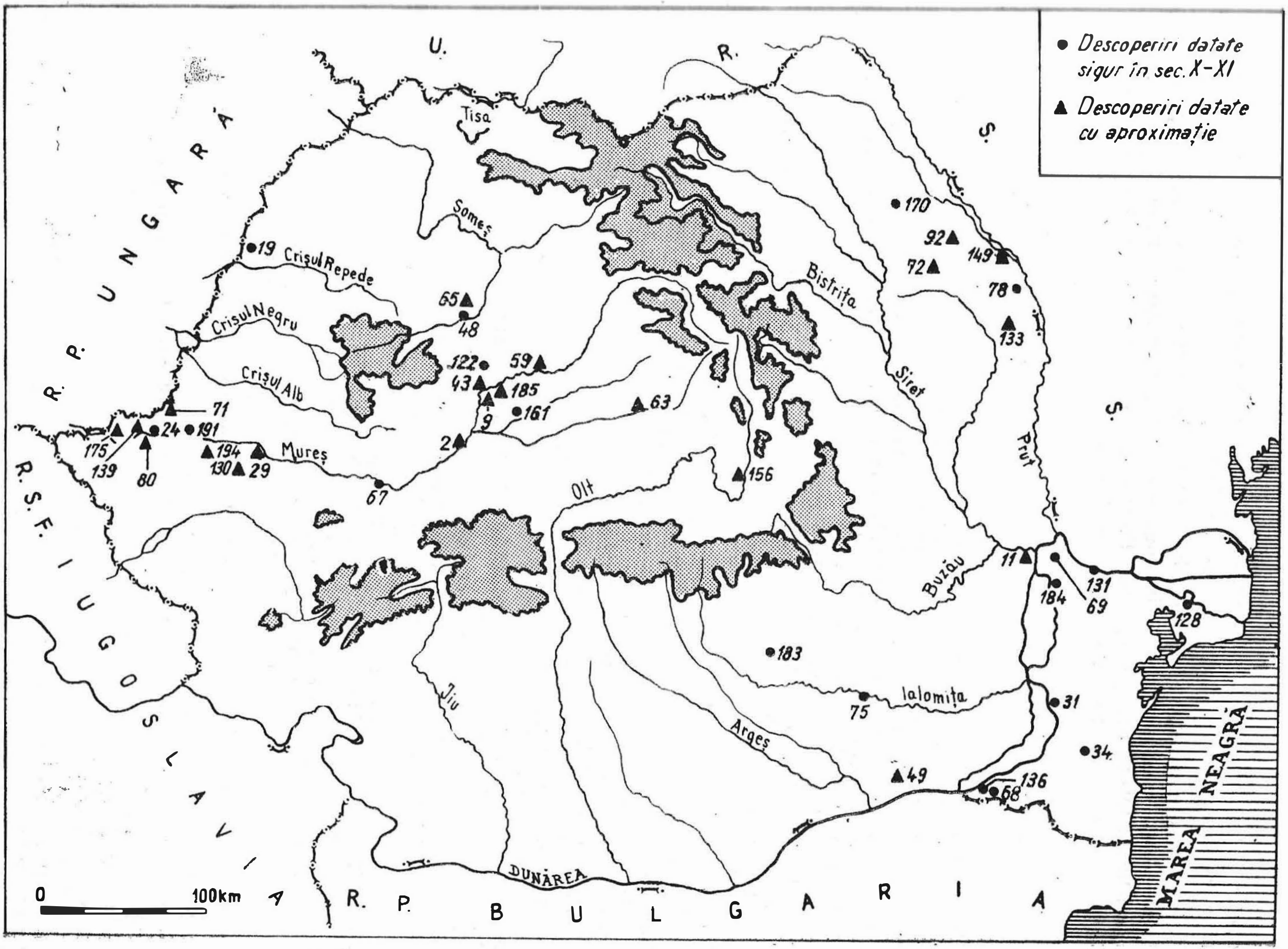

Fig. 2. Descoperiri timpurii (sec. X–XI) de căldări de lut pe teritoriul României.

caracteristic al orizontului cultural general și nu un tip ceramic specific unei anumite populații din Transilvania [24].

Rezolvarea problemei căldărilor de lut poate avansa numai prin intensificarea cercetărilor arheologice și prin realizarea unei tipologii, eventual diferențiată pe regiuni. Pentru aceasta ar fi necesară publicarea corespunzătoare a întregului material existent.

LISTA DESCOPERIRILOR

1. AIUD (jud. Alba) — ActaMN, 15, 1978, p. 49.
2. ALBA IULIA (jud. Alba) — Apulum, 7, 1969, 1, p. 476.
3. ALBEȘTI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 46 (în continuare Gh. Coman, *Statornicie...*).
4. ALBIȚA (jud. Vaslui) — M. Petrescu-Dimbovița și colab., *Așezări din Moldova*, București, 1970, p. 335 (în continuare *Așezări din Moldova...*).
5. APOLDUL DE SUS (jud. Sibiu) — SCIV, 2, 1951, 2, p. 191.
6. ARAD (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 123.
7. ARCHIUD (jud. Bistrița-Năsăud) — C. Gaiu, comunicare la a XVIII-a sesiune de rapoarte arheologice, Alba Iulia, 1984.
8. ARSURA (jud. Vaslui) — *Așezări din Moldova...*, p. 310.
9. ASINIP (jud. Alba) — Apulum, 10, 1972, p. 727.
10. AUREL VLAICU (jud. Hunedoara) — SCIV, 2, 1951, 2, p. 191.
11. BALDOVINEȘTI (jud. Brăila) — Dacia, N.S., 8, 1964, p. 253.
12. BANCA (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...* p. 56.
13. BANU (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 133.
14. BARAȚCA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 124.
15. BELCEȘTI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 135.
16. BEREASA (jud. Vaslui) — *Ibidem*, p. 133.
17. BERGHIN (jud. Alba) — SCIV, 2, 1951, 2, p. 192.
18. BEȘINEU-VIIȘOARA (jud. Bistrița-Năsăud) — Dacia, N.S., 8, 1964, p. 253.
19. BIHAREA (jud. Bihor) — Sargetia, 15, 1981, p. 79.
20. BÎRLAD (jud. Vaslui) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 176.
21. BÎRLĂLEȘTI (jud. Vaslui) — SCIV, 21, 1970, 4, p. 604.
22. BÎRLEȘTI (jud. Iași) — SCIV, 20, 1969, 2, p. 311.
23. BLĂGEȘTI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 76.
24. BODROGUL VECHI (jud. Arad) — Dacia, N.S., 21, 1977, p. 358.
25. BOROSEȘTI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 133.
26. BRATEI (jud. Sibiu) — Materiale, 10, 1971, p. 194.
27. BRĂDICEȘTI (jud. Iași) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 174.
28. BUDA (jud. Vaslui) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 191.
29. BULCI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 70.
30. BURSUCI (jud. Vaslui) — SCIV, 20, 1969, 2, p. 311.
31. CAPIDAVA (jud. Constanța) — Gr. Florescu și colab., *Capidava*, I, București, 1958, p. 210.
32. CARANSEBEȘ (jud. Caraș-Severin) — Studii și comunicări de etnografie-istorie, 4, 1982, Caransebeș, p. 222.
33. CAREI (jud. Satu Mare) — Crisia, 8, 1978, p. 80.
34. CASTELU (jud. Constanța) — Materiale, 8, 1962, p. 655; Pontica, 1980, 13, p. 288.
35. CEFA (jud. Bihor) — Crisia, 8, 1978, p. 80.
36. CENAD (jud. Timiș) — Ziridava, 14, 1982, p. 91.
37. CERNAT (jud. Covasna) — Crisia, 4, 1974, p. 90.
38. CHELMAC (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 124.
39. CHESINȚ (jud. Arad) — *Ibidem*.
40. CHIPEREȘTI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 135.
41. CHIRCEȘTI (jud. Vaslui) — SCIV, 21, 1970, 4, p 603.
42. CHIȘINEU-CRIȘ (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 124.

---

[24] K. Horedt, SlovArch, 26, 1978, 1, p. 62.

43. CICĂU (jud. Alba) — ActaMN, 15, 1978, p. 268.
44. CIUREA (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 132.
45. CIUGUD (jud. Alba) — Materiale, 4. 1957, p. 352.
46. CLADOVA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 144.
47. CLUJ-NAPOCA (jud. Cluj) — ActaMN, 2, 1965, p. 665.
48. CLUJ-MĂNĂȘTUR (jud. Cluj) — ActaMN, 16, 1979, p. 599.
49. COCONI (jud. Călărași) — N. Constantinescu, *Coconi*, București, 1972, p. 29.
50. COGEASCA (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 312.
51. CONOP (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 125.
52. CORBU (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 170.
53. COSTEȘTI (jud. Vaslui) — *Ibidem*, p. 96.
54. CREȚEȘTI (jud. Vaslui) — *Ibidem*, p. 98.
55. CREȚEȘTII DE SUS (jud. Vaslui) — SCIV, 21, 1970, 4, p. 604.
56. CRUCENI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 126.
57. CUBLEȘU-SOMEȘAN (jud. Cluj) — SCIV, 2, 1951, 2, p. 197.
58. CUCA (jud. Galați) — Danubius, 8—9, 1979, p. 158.
59. CUCI (jud. Mureș) — Marisia, 6, 1976, p. 137.
60. CUINA-TURCULUI-DUBOVA (jud. Mehedinți) — Tibiscus, 5, 1979, p. 51.
61. CURTENI (jud. Vaslui) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 176.
62. CURTICI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 126.
63. CRISTURUL SECUIESC (jud. Harghita) — Aluta, 6—7, 1974—1975, p. 60.
64. CUVIN (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 126.
65. DĂBÎCA (jud. Cluj) — ActaMN, 5, 1968, p. 174.
66. DĂNEȘTI (jud. Vaslui) — Materiale, 8, 1962, p. 56.
67. DEVA (jud. Hunedoara) — L. Mărghitan, *Cercetări arheologice pe vatra orașului Deva*, Deva, 1971, p. 69.
68. DERVENT (jud. Constanța) — Dacia, N. S., 8, 1964, p. 252.
69. DINOGETIA (jud. Tulcea) — Gh. Ștefan și colab., *Dinogeția*, I, București, 1967, p. 147.
70. DODEȘTI (jud. Vaslui) — D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în secolele V—XI*, Iași, 1978, p. 116.
71. DOROBANȚI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 126.
72. DRĂGEȘTI (jud. Vaslui) — Materiale, 14, 1980, p. 466.
73. DRĂGUȘENI (jud. Iași) — Cercetst, 12—13, 1981—1982, p. 212.
74. DRĂUȘENI (jud. Brașov) — Cercetări arheologice, III, 1979, p. 187.
75. DRIDU-COȘERENI (jud. Ialomița) — E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 81.
76. DRIDU-„LA METEREZE" (jud. Ialomița) — Materiale, 15, 1983, p. 441.
77. DUMBRAVA (jud. Alba) — Apulum, 16, 1978, p. 53.
78. EPURENI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 122.
79. EPURENI-MOAȘCA (jud. Vaslui) — SCIV, 20, 1969, 2, p. 312.
80. FALNAC (jud. Arad) — Ziridava, 6, 1976, p. 50.
81. FOENI (jud. Timiș) — informație D. Teicu; îi mulțumim și pe această cale.
82. FRUMUȘENI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 126.
83. GHIRBOM (jud. Alba) — Materiale, 13, 1979, p. 259.
84. GIRIȘUL DE CRIȘ (jud. Bihor) — Crisia, 8, 1978, p. 80.
85. GIURCANI (jud. Vaslui) — D. GH. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în secolele V—XI*, Iași, 1978, p. 116.
86. GLODENII GÎNDULUI (jud. Iași) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 175.
87. GOLĂEȘTI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 135.
88. GORNEA-„TĂRMURI" (jud. Caraș-Severin) — ActaMN, 15, 1978, p. 297.
89. GURA IDRICI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 228.
90. GURA VĂII (jud. Bacău) — Acta Moldaviae Meridionalis, 1, 1979, p. 73.
91. GRUMEZOAIA (jud. Vaslui) — SCIV, 20, 1969, 2, p. 312.
92. HLINCEA IAȘI (jud. Iași) — SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 318.
93. HODONI (jud. Arad) — Tibiscus, 4, 1975, p. 168.
94. HOPÎRTA (jud. Alba) — ActaMP, 4, 1980, p. 397.
95. HORIA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p.127.
96. HUDUM (jud. Botoșani) — *Așezări din Moldova...*, p. 135.
97. HUNEDOARA (jud. Hunedoara) — T. Mariș, comunicare la a XVIII-a sesiune de rapoarte arheologice, Alba Iulia, 1984.
98. IAȘI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 135.
99. IBĂNEȘTI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 50.

100. IERMATA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 127.
101. IERNUT (jud. Mureș) — ActaMN, 3, 1966, p. 403.
102. ILIDIA (jud. Caraș-Severin) — informație D. Teicu.
103. INEU (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 127.
104. IPATELE (jud. Iași) — Ceréetlst, 12—13, 1981—1982, p. 215.
105. IȘTIHAZA (jud. Mureș) — Marisia, 6, 1976, p. 137.
106. IVEȘTI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 164.
107. JIGORENI (jud. Iași) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 175.
108. LARGA JIJIA (jud. Iași) — SCIV, 7, 1956. 3—4, p. 426.
109. LĂZĂREȘTI (jud. Harghita) — Aluta, 6—7, 1974—1975, p. 60.
110. LECHINȚA DE MUREȘ (jud. Mureș) — Dacia. 2, 1925, p. 336.
111. LIPOVA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 127.
112. LUDUȘ (jud. Alba) — Materiale, 8, 1962, p. 351.
113. LUNCA RATEȘULUI (jud. Iași), — *Așezări din Moldova...*, p. 135.
114. LUPEȘTI (jud. Vaslui) — *Ibidem*, pi 348.
115. MACEA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978. p. 127.
116. MĂDERAT (jud. Arad) — *Ibidem*,
117. MĂLUȘTENI (jud. Vaslui) — SCIV. 20. 1969. 2. p. 312.
118. MEDIAȘ (jud. Sibiu) — Alteuropa. 2, 1965. p. 56.
119. MEDIȘORUL MARE (jud. Harghita) — Crisia. 4. 1974. p. 91.
120. MIHAIL KOGĂLNICEANU (jud. Vaslui) — CercetIst. 12—13, 1981—1982, p. 177.
121. MIROSLAVA (jud. Iași) — *Așezări din Moldova....* p. 135.
122. MOLDOVENEȘTI (jud. Cluj) — SCIV. 3, 1952, p. 319.
123. MOREȘTI (jud. Mureș) SlovArch, 26. 1978. 1. p. 60 .
124. MORODA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978. p. 127.
125. MOȘNA (jud. Iași) — CercetIst, 12—13. 1981—1982. p. 175.
126. MUGENI (jud. Harghita) — ActaMN. 14. 1977. p. 295.
127. MURGENI (jud. Vaslui) — SCIV, 20, 1969. 2. p. 311.
128. MURIGHIOL (jud. Tulcea) — Materiale. 3. 1957. p. 250.
129. NEGREȘTI (jud. Vaslui) — Gh. Coman. *Statornicie....* p. 195.
130. NEUDORF (jud. Arad) — Ziridava, 10. 1978. p. 127.
131. NOVIODUNUM (jud. Tulcea) — SCIV. 5. 1954. 1—2. p. 179.
132. OGAȘUL NEAMȚULUI-BERZASCA (jud. Caraș-Severin) — Banatica, 3, 1975, p. 124.
133. OLTENEȘTI (jud. Vaslui) — Carpica, 1972. p. 135.
134. ORADEA (jud. Bihor) — Rev Muz., 1967, 4, p. 355.
135. OZD (jud. Mureș) — ArchÉrt, 102, 1975, 2, p. 127.
136. PĂCUIUL LUI SOARE (jud. Constanța) — SCIV. 7. 1956. 3—4. p. 425.
137. PĂULIȘ (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 127.
138. PĂUȘEȘTI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova....* p. 210.
139. PECICA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 127.
140. PEREGU MARE (jud. Arad) — *Ibidem*, p. 128.
141. PERIAM (jud. Arad) — ArchÉrt, 1922—1923, p. 87.
142. PESCARI (jud. Caraș-Severin) — Banatica, 2, 1973. p. 147.
143. PEȘTERA CLIMENTE II. (jud. Mehedinți) — Banatica. 3. 1975, p. 128.
144. PEȘTERA VETERANI (jud. Mehedinți) — *Ibidem*.
145. PETREU (jud. Bihor) — Crisia, 3, 1973, p. 27.
146. PÎHNEȘTI (jud. Vaslui) — CercetIst, 12—13. 1981—1982. p. 177.
147. PÎNCONTA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 128.
148. POPEȘTI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 115.
149. RĂDUCĂNENI (jud. Vaslui) — SCIV, 14, 1963, 1, p. 197.
150. ROȘCANI (jud. Galați) — CercetIst, 12—13, 1981—1982. p. 175.
151. SARMIZEGETUSA (jud. Hunedoara) — informație R. Popa.
152. SĂRĂȚENI (jud. Vaslui) — SCIV, 20, 1969, 2, p. 312.
153. SATU NOU (jud. Constanța) — Dacia, N.S., 8, 1964, p. 252.
154. SATU NOU (jud. Iași) — CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 210.
155. SEBEȘ (jud. Alba) — SCIV, 2, 1951, 2, p. 203.
156. SFÎNTU GHEORGHE-BEDEHAZA (jud. Covasna) — Crisia, 4, 1974, p. 91.
157. SIGHIȘOARA (jud. Mureș) — Marisia, 9, 1979, p. 82.
158. SIPENI (jud. Vaslui) — ArhMold, 6, 1969, p. 292.
159. SÎMBĂTENI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 128.
160. SÎNCRĂIENI (jud. Harghita) — Materiale, 4, 1957, p. 865.
161. SÎNMICLĂUȘ (jud. Alba) — Apulum, 15, 1977, p. 285.
162. SÎNNICOLAU DE BEIUȘ (jud. Bihor) — RMM-MIA, 2, 1984, sub tipar.

163. SÎNNICOLAUL ROMÂN (jud. Bihor) — S. Dumitrașcu, comunicare la a XVIII-a sesiune de rapoarte arheologice, Alba Iulia, 1984.
164. SÎMPETRU GERMAN (jud. Arad) — Materiale, 9, 1970, p. 451.
165. SÎNTION (jud. Bihor) — SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 491.
166. SÎRBI (jud. Vaslui) — Gh. Coman, *Statornicie...*, p. 58.
167. SOCODOR (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 128.
168. SOCOL(jud. Caraș-Severin) — informație D. Teicu.
169. SOPOR-IACOBENI (jud. Cluj) — ActaMN, 4, 1967, p. 525.
170. SPINOASA (jud. Iași) — Materiale, 8, 1962, p. 35.
171. STOICANI (jud. Galați) — CercetIst. 12—13. 1981—1982, p. 175.
172. STREISÎNGIORGIU (jud. Hunedoara) — RMM-MIA, 1978, 1, p. 31.
173. SVINIȚA-LIVADIȚA (jud. Mehedinți) — Banatica, 3, 1975, p. 128.
174. ȘAG (jud. Timiș) — informație D. Țeicu.
175. ȘEITIN (jud. Arad) — Apulum, 14, 1976, p. 426.
176. ȘIPOT-SUCEAVA (jud. Suceava) — SCIV, 14, 1963, 1, p. 202.
177. ȘIRIA (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 128.
178. TĂRIAN (jud. Bihor) — Crisia, 8, 1978, p. 80.
179. TĂTĂRANI (jud. Vaslui) — CercetIst, 12—13, 1981—1983, p. 177.
180. TĂUTELEC (jud. Bihor) — Crisi , 8, 1978, p. 80.
181. TĂUTEȘTI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*, p. 132.
182. TIMIȘOARA (jud. Timiș) — Tibiscus, 3, 1974, p. 87.
183. TÎRGȘOR (jud. Prahova) — Cercetări arheologice, II, 1976, p. 305.
184. TROESMIS (jud. Tulcea) — SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 425.
185. TURDAȘ (jud. Alba) — Apulum, 10, 1972, p. 727.
186. ȚUȚCANI (jud. Vaslui) — SCIV, 19, 1968, 2, p. 266.
187. UNGRA (jud. Brașov) — Materiale, 14, 1980, p. 500.
188. VASLUI (jud. Vaslui) — SCIV, 21, 1970, 4, p. 604.
189. VIIȘOARA (jud. Bacău) — Acta Moldaviae Meridionalis, 1, 1979, p. 71.
190. VINȚUL DE JOS (jud. Alba) — Apulum, 8, 1971, p. 33.
191. VLADIMIRESCU (jud. Arad) — Ziridava, 12, 1980, p. 155.
192. VLĂDICENI (jud. Iași) — *Așezări din Moldova...*,p. 132.
193. VOIEVOZI (jud. Bihor) — informație R. Popa.
194. ZĂBRANI (jud. Arad) — Ziridava, 6, 1976, p. 59.
195. ZĂDĂRENI (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 131.
196. ZĂRAND (jud. Arad) — P. Hurezan, comunicare la a XVIII-a sesiune de rapoarte arheologice, Alba Iulia, 1984.
197. ZIMANDUL NOU (jud. Arad) — Ziridava, 10, 1978, p. 131.
198. TÎMPA (jud. Hunedoara) — Sargetia, 14. 1979, p. 28.

OBSERVATIONS SUR LA DIFFUSION DES CHAUDRONS EN ARGILE DANS LA ROUMANIE

(RÉSUMÉ)

L'auteur discute les problèmes de l'origine et de la diffusion des chaudrons en argile sur le territoire de la Roumanie. Les données dont on dispose jusqu'à présent ne permettent pas d'établir avec sureté l'identité des communautés qui ont créé et vehiculé ce tipe céramique. C'est seulement par de nouvelles fouilles archéologiques, par l'élaboration d'une carte de toutes les découvertes — tache que l'auteur essaye de remplir — ainsi que par la classification tipologique de ces recipients qu'on peut arriver à des progrès dans ce domaine.

La prémière carte (fig. 14) contient toutes les découvertes connues par l'auteur, tandis que la deuxième essaie de départager les plus ancien-

nes (X—XIe siècles) de celles plus récentes (XII—XIIIe siècles). Dans cette dernier étape les vase en question n'indiquent plus l'ethnie de ceux qui les ont utilisées.

Le problème de l'attribution ethnique des chaudrons en argile pourra être resolu seulement après l'élaboration d'une chronologie rigoreuse, appliquée à des intervales de temps plus courts, d'au moins d'un demi de siècle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Découvertes des chaudrons en argile sur le territoire de la Roumanie.

Fig. 2. Découvertes des chaudrons en argile datant des Xe—XIe siècles sur le territoire de la Roumanie.

OBSERVAȚII ASUPRA NECROPOLEI HALLSTATTIENE DE LA STOICANI

DE

ELVIRA CIOCEA și ION CHICIDEANU

Introdusă în literatura de specialitate cu mai bine de trei decenii în urmă, necropola hallstattiană de la Stoicani, județul Galați, a reprezentat de la bun început o descoperire majoră pentru prima epocă a fierului în Moldova [1]. Încadrarea culturală, periodizarea și cronologia cimitirului au constituit subiecte de discuții, pînă astăzi neexistînd un acord deplin asupra modului în care pot fi soluționate aceste probleme.

La data primei publicări, M. Petrescu-Dîmbovița, autorul săpăturilor, după o analiză a inventarului și a unor elemente de ritual, împărțea cimitirul în două faze cronologice. După el, faza mai veche a necropolei se caracteriza prin ceștile cu o toartă supraînălțată, vasele mici bitronconice, vase cu două torți supraînălțate, oale, fibule Glasinac, verigi de bronz, tutul de bronz și cuțitașe de fier. Pe baza fibulelor considerate a fi de tip Glasinac, faza respectivă era datată în sec. VII î.e.n.[2]. Cea de-a doua fază a cimitirului se caracteriza, după același autor, prin străchinile cu marginea îndoită spre interior, vase bitronconice, cupa cu picior, oala, mormintele avînd un inventar mai variat. În date absolute, M. Petrescu-Dîmbovița plasa această fază, mai nouă, în sec. VI î.e.n. [3]. Poziția chircită a morților era explicată de autorul citat ca reprezentînd o tradiție mai veche din epoca bronzului, făcînd o apropiere cu cimitirele monteorene de la Poiana și Balintești [4]. Sporirea documentării arheologice și precizarea unor aspecte ale contextului cultural hallstattian timpuriu, în speță rezultatele cercetărilor privind culturile Babadag, Cozia-Brad și Basarabi [5], l-au determinat pe M. Petrescu-Dîmbovița să revină asupra primei datări propuse. Astfel apreciind că în așezarea de pe Cetățuie este documentată o locuire aparținînd grupului Stoicani-Brad (Stoicani-Cozia) urmată de o alta corespunzătoare fazei a III-a a culturii Babadag, și socotind cimitirul în legătură cu această din urmă locuire, M.Petrescu-Dîmbovița redata necropola în sec. VIII î.e.n. Continuînd să se sprijine pe fibule, ca elemente de datare prețioase, M. Petrescu-Dîmbovița își exprima unele rezerve cu privire la atribuirea tipologică a primei fibule, pe cea

---

1 M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 1, 1953, p. 157—211.

2 *Ibidem*, p. 198—199.

3 *Ibidem*.

4 *Ibidem*.

5 S. Morintz, Dacia, N.S., 8, 1964 (pentru cultura Babadag); A. László, ArhMold, 7, 1972; Idem, Thraco-Dacica, 1, 1975 (pentru cultura Stoicani-Cozia-Brad); A. Vulpe, Dacia, N.S., 9, 1965; Idem, MemAntiq, 2, 1970 (pentru cultura Basarabi).

S C I V A, tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 331—344

de-a doua considerînd-o ca aparţinînd cu certitudine tipului Glasinac varianta cu două resorturi [6]. Referindu-se la posibilităţile unei încadrări culturale, arăta că există unele elemente de inventar (fără a preciza care anume) ce pot lega grupul ilustrat de cimitirul de la Stoicani de unele descoperiri funerare din sud-vestul Olteniei [7], reluînd de fapt, cu unele rezerve, o idee exprimată mai de mult de către D. Berciu și E. Comșa [8]. În ce privește legăturile cu cultura Basarabi, M. Petrescu-Dîmboviţa afirma că în inventarul necropolei există doar unele elemente de legătură fără însă a se putea vorbi de trăsături tipice culturii Basarabi. Cu toate acestea nu excludea posibilitatea unor astfel de prezenţe, avînd în vedere o serie de descoperiri Basarabi din sudul Moldovei, cunoscute la acea vreme, cum erau cele de la Suceveni-Ştoborăni, Lunca, Poiana-Tecuci la care adăuga și pe cele aparţinînd grupului Şoldănești din Basarabia [9].

Un punct de vedere deosebit a fost exprimat de Bernhard Hänsel în lucrarea dedicată Hallstattului timpuriu la Dunărea Inferioară. După ce discută fibulele din necropolă, B. Hänsel arată că cea mai timpurie datare posibilă a cimitirului este în jurul anului 800 î.e.n. Analizînd ceramica din necropolă și din așezare, autorul respectiv afirmă că legătura este dificil de făcut, dat fiind că materialul din staţiunea de pe Cetăţuie nu a fost publicat pe complexe, în felul acesta nefiind scoase în evidenţă departajările cronologice indicate de material. În continuare, B. Hänsel nu este de acord cu împărţirea cimitirului în două faze făcută de M. Petrescu-Dîmboviţa, văzînd în asocierile de inventar mai degrabă grupe rituale și nu cronologice. Cu privire la relaţia așezare-necropolă, Hänsel este de părere că în prima este documentat un nivel Babadag-Cozia, în vreme ce în cimitir ceramica dovedește o continuare a tipurilor ceramice respective [10].

În recenzia consacrată sintezei lui B. Hänsel, Alexandru Vulpe a arătat, pe bună dreptate, că asupra fibulelor de la Stoicani nu se pot face consideraţii de ordin tipologic și, ca atare, nici încadrări cronologice foarte precise. Cu aceeași ocazie A. Vulpe menţiona prezenţa unor cioburi Basarabi printre materialele publicate din așezarea de pe Cetăţuie [11].

În sfîrșit, o ultimă opinie [12] asupra necropolei de la Stoicani este cea exprimată de A. I. Meliukova. De acord cu ultima datare propusă de M. Petrescu-Dîmboviţa, Meliukova consideră că cimitirul poate aparţine „urmașilor populaţiei culturii Noua ce s-au păstrat în încercuirea triburilor tracice — purtătoarele culturii hallstattiene'' [13].

---

[6] M. Petrescu-Dîmboviţa și M. Dinu, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 91 și M. Petrescu-Dîmboviţa, MemAntiq, 4—5, 1976, p. 88.

[7] *Ibidem*, p. 87.

[8] D. Berciu și E. Comșa, Materiale, 2, 1956, p. 485. Un punct de vedere opus la V. Dumitrescu, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 252, 256.

[9] M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, loc. cit.

[10] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 141—143.

[11] A. Vulpe, RevIst, 32, 1979, 12, p. 2388. Germania 57, 1979, p. 211 și urm.

[12] Nu am menţionat decît principalele luări de poziţie faţă de problemele cimitirului de la Stoicani, pentru a nu încărca inutil aparatul critic.

[13] A. I. Meliukova, *Skifija i frakijskij mir*, Moscova, 1979, p. 33—35.

Diversitatea de opinii şi poziţia-cheie pe care o ocupă necropola pentru Hallstattul timpuriu din sudul Moldovei ne-au determinat să încercăm restudierea problemei folosind analiza combinatorie şi stratigrafia orizontală.

Situată pe „Dealul de pe rîpă" din preajma localităţii Stoicani, necropola a fost mult afectată de construcţii şi arături. Încă înaintea începerii săpăturilor, cu ocazia diferitelor lucrări fuseseră descoperite mai multe schelete, precum şi piese din inventarul unor morminte. Cimitirul a fost cercetat prin săpături sistematice în ani 1946, 1948—1949 şi apoi în 1971, fără a fi epuizat. Chiar în mijlocul săpăturilor se află o clădire, iar la est de aceasta o groapă săpată pentru ridicarea unei alte clădiri. În cursul celor trei campanii au fost descoperite 60 de morminte cu 63 indivizi (trei morminte fiind duble). Formele şi dimensiunile gropilor nu au putut fi precizate, cele 3 cazuri în care s-au făcut astfel de observaţii (mormintele 56, 57 şi 58)[14] fiind cu totul insuficiente pentru analiza noastră. Din cauza terenului în pantă, spălat de apele pluviale şi deranjat de numeroasele lucrări edilitare sau agricole, adîncimile la care au fost depuse scheletele nu mai pot reflecta situaţia iniţială, motiv pentru care nu au fost luate în consideraţie.

Cadavrele au fost depuse în poziţie chircită pe partea dreaptă, cu excepţia M.10 b şi M.17, care zac pe partea stîngă. Înmormîntări duble se întîlnesc în trei cazuri : M.10 a şi b, M. 18 a şi b, M. 47 a şi b. Dacă în primul caz avem doi maturi din care 10 b pare anterior lui 10 a, în celelalte două cazuri avem de-a face cu indivizi maturi şi copii[15]. Orientarea este unitară : majoritatea mormintelor sînt orientate între SSE 150° (M. 7) şi SSV 203° (M. 27 şi M.30), excepţii făcînd doar M. 18 b, orientat NNV 331°, M. 31 orientat NNE 6° (probabil orientate bipolar cu M. 18 a, respectiv cu M. 30) şi M. 29 orientat ESE 114° (fig. 1).

Nu mai insistăm asupra inventarului, acesta fiind descris pe larg cu ocazia publicării cimitirului, încă de acum trei decenii. Vom indica, în schimb, tipurile principale ale pieselor din inventarele funerare ce au fost luate în considerare în analiza pe care am făcut-o asupra cimitirului.

I. *Ceramica:* 1. Vase sac cu variantele : 1.a. Simplu ; 1.b. Cu brîu alveolar ; 2. Vase globulare, cu variantele : 2.a. Simple, 2.b. Cu umărul marcat, 2.c. Cu umărul marcat şi cu proeminenţe, 2.d. Decorate cu caneluri ; 3. Vase bitronconice, cu variantele : 3.a. Simple, 3.b. Cu umărul marcat ; 4. Străchini, cu variantele : 4.a. cu marginea simplă, 4.b. cu marginea decorată (cu crestături sau caneluri) ; 5. Ceşti, cu variantele 5.a. Simple, 5.b. Cu umăr marcat şi cu proeminenţe.

II. *Piese de port:* 1. Fibule ; 2. Verigi, cu variantele 2.a. Cu capete deschise, 2.b. Cu capete petrecute, 2.c. Cu capete închise ; 3. Mărgele, din 3.a. Lut, 3.b. Cochilii ; 4. Perle din bronz ; 5. Pandantivi din dinţi de animale.

III. *Arme şi unelte:* 1. Cuţite din fier ; 2. Măciuci din piatră ; 3. Cute din piatră.

---

[14] M. Petrescu-Dîmboviţa şi M. Dinu, *op. cit.*, p. 87—90 şi fig. 5/1—3, unde se poate constata că trei morminte, din cele cinci descoperite în 1971, aveau fiecare un altfel de groapă.

[15] Înmormîntările de maturi şi copii sînt, îndeobşte, simultane adică duble, în înţelesul strict al cuvîntului.

IV. *Alte obiecte:* 1. Pietre de rîșniță.

Nu au fost luate în considerație acele obiecte de inventar ce apar doar într-un singur caz, căci, așa cum se spune în statistică, ceea ce se întîmplă o singură dată, nu se întîmplă niciodată. Este și cazul unora

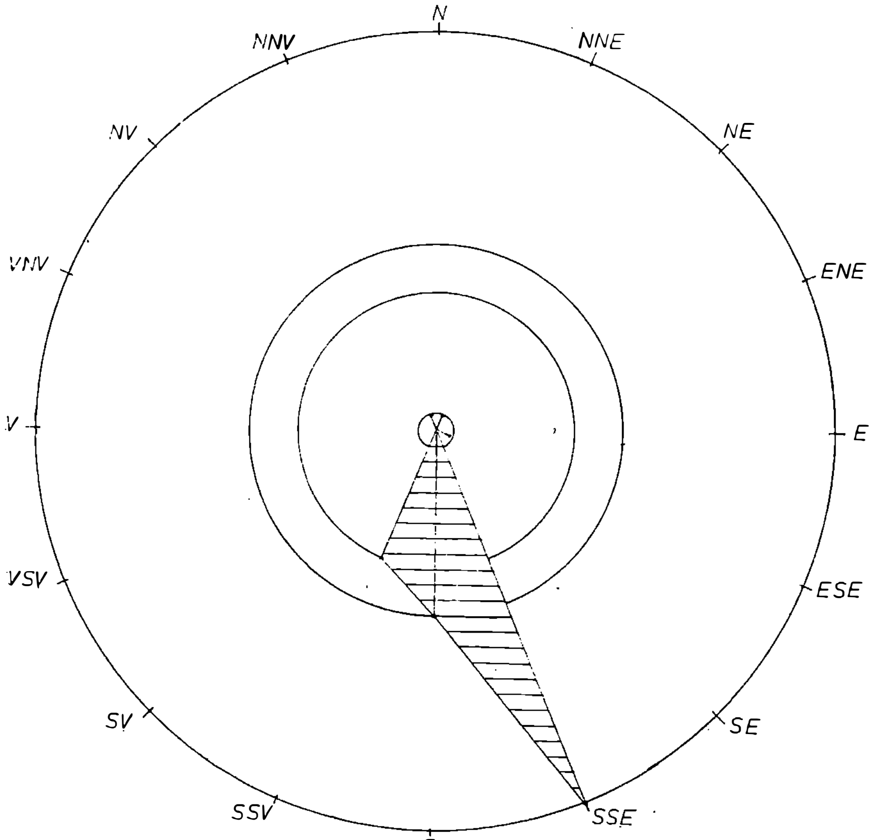

Fig. 1. Diagrama orientării mormintelor.

dintre vase, cu forme speciale, ca de pildă cupa cu picior și marginea decorată cu caneluri, sau ceașca cu două torți supraînălțate, de fapt o formă înrudită cu ceștile I.5.b.

În ceea ce privește analiza antropologică, dintre cele 63 de schelete, doar 56 se prezintă într-o stare ce permite diagnosticarea. Restul sau erau foarte distruse, sau nu au putut fi deloc analizate. Analiza a fost făcută de către autorul săpăturii, rezultatele fiind următoarele : 47 maturi, din care 6 bărbați (3 îndoielnici), 12 femei și 19 nedeterminați sexual, plus 19 (30,15 %) copii și adolescenți [16]. Criteriile după care au fost determinate grupa de vîrstă și sexul sînt impresive și nu bazate pe măsurători

[16] Procentajul mic al copiilor și adolescenților, în comparație cu alte necropole preistorice, indică, nu o mortalitate infantilă scăzută, ci, mai degrabă, faptul că cimitirul nu a fost săpat în întregime.

Nr. m.																									Vîrsta și sexul ♂	♀	○	Obs.
57	●																											Grupa I
33	●																											
22		●																										
39			●																									
41		●					●																				○	
34					●	●																						
6	●	●				●	●	●		●																		
10b				●		●	●		●																○			
47a				●					●																		○	
47b			●									●																
30					●							●															○	
24				●									●														○	Grupa II
17									●																	○		
2									●																		○	
53						●			●				●														○	
14					●	●	●	●		●	●			●		●									○			
13						●								●														
44						●	●							●			●											
26								●	●					●	●										○			
18a												●																
9							●				●								●									
42													●														○	
36													●															
35													●	●														
3													●	●													○	
52														●											○			
49														●														
10a														●														
56												●	●					●										Grupa III
31									●					●						●							○	
21														●		●									○			
27										●										●							○	
16																●											○	
1														●	●						●	●					○	
4													●					●						●		○		
20														●			●		●		●		●		○			
58												●										●		●				
32																			●		●						○	
55																●			●	●		●	●				○	
5																				●							○	
7																	●							●				
50																								●	○			
23																								●		○		

Fig. Tabel combinatoriu al mormintelor

antropometrice, fapt care ne-a determinat să luăm cu rezerve rezultatele respective.

Din tabelul statistic-combinatoriu, în care au fost dispuse pe orizontală informaţiile, adică elementele de inventar, iar pe verticală mormintele (fig. 2), reiese următoarea concluzie principală : cimitirul de la Stoicani, departe de a fi unitar în ceea ce priveşte tipurile de înmormîntare, cuprinde trei grupe principale, diferenţiate prin asocieri ale pieselor de mobilier funerar. Aceste grupe sînt :

Grupa I — este constituită din 15 morminte, cu un inventar în care predomină ceramica cu 9 tipuri şi 25 de vase. Ca elemente proprii se înscriu vasele globulare simple sau cu umăr marcat, vasul bitronconic cu umăr marcat, verigile cu capete deschise. Alături de ele inventarul grupei mai cuprinde vasele sac simple sau cu brîu alveolar, străchinile cu cele două variante, vasul bitronconic simplu, ambele variante de ceşti, cuţitaşul de fier, toate ca elemente ce se vor continua şi în grupa următoare.

Grupa II — constituită din 13 morminte se plasează ca o grupă intermediară prin ansamblul inventarului în care sînt prezente elemente ce se continuă din grupa precedentă, aşa cum am arătat, alături de care apar elemente noi cum sînt : pietrele de rîşniţă, verigile cu capete petrecute, vasele globulare cu decor canelat, mărgelele din cochilii, pandantivele din dinţi de animale. Ca element cu totul propriu, apar verigile închise. Cea de-a doua grupă se poate diviza la rîndul ei în două subgrupe : *Subgrupa II.a.* (cu 6 morminte) cu un inventar asemănător grupei precedente şi *Subgrupa II.b.* (cu 7 morminte) al cărei inventar este constituit în exclusivitate din ceşti cu umărul marcat şi proeminenţe, plus pietre de rîşniţă, făcînd trecerea către grupa a III-a. În cadrul grupei II ceramica este prezentă cu 8 tipuri şi 17 exemplare.

Grupa III — constituită din 15 morminte, se deosebeşte prin structura mai complexă a inventarului, compus, în afara ceramicii (doar 5 tipuri cu 11 exemplare), din piese de port (6 tipuri), arme şi unelte (3 tipuri). Elementele comune cu grupa anterioară au fost deja menţionate. Tipurile caracteristice grupei a III-a sînt vasele globulare cu umăr marcat şi proeminenţe, măciuca de piatră, cutele de piatră, mărgelele de lut, perlele din bronz şi fibulele din fier.

Odată puse în evidenţă cele trei tipuri de inventare funerare se ridică cîteva probleme privind structura, periodizarea şi cronologia cimitirului. În primul rînd este vorba de modul în care acestea ca şi elementele de mobilier funerar sînt repartizate în cadrul necropolei, pe morminte. Din cartarea datelor se poate observa că acestea nu se grupează în zone distincte, repartiţia pieselor de inventar ca şi a celor trei tipuri de înmormîntări fiind cvasiuniformă (fig. 3). Un rezultat identic s-a obţinut şi prin cartarea pe sexe şi grupe de vîrstă a mormintelor, aşa cum au fost ele stabilite de către autorul săpăturii. În schimb, judecînd după concentrarea mormintelor descoperite în zona săpată a cimitirului, se pot face unele prezumţii. În partea estică a necropolei se concentrează cele mai multe morminte (33 la număr, după cum urmează M.1 — 28, 44 — 46, 51). Gruparea aceasta este clar delimitată spre nord şi, probabil, spre est. Către vest, aşa cum reiese din descrierea săpăturii [17] şi din planul cimiti-

[17] M. Petrescu-Dîmboviţa, Materiale, 1, 1953, p. 161, 200, pl. I.

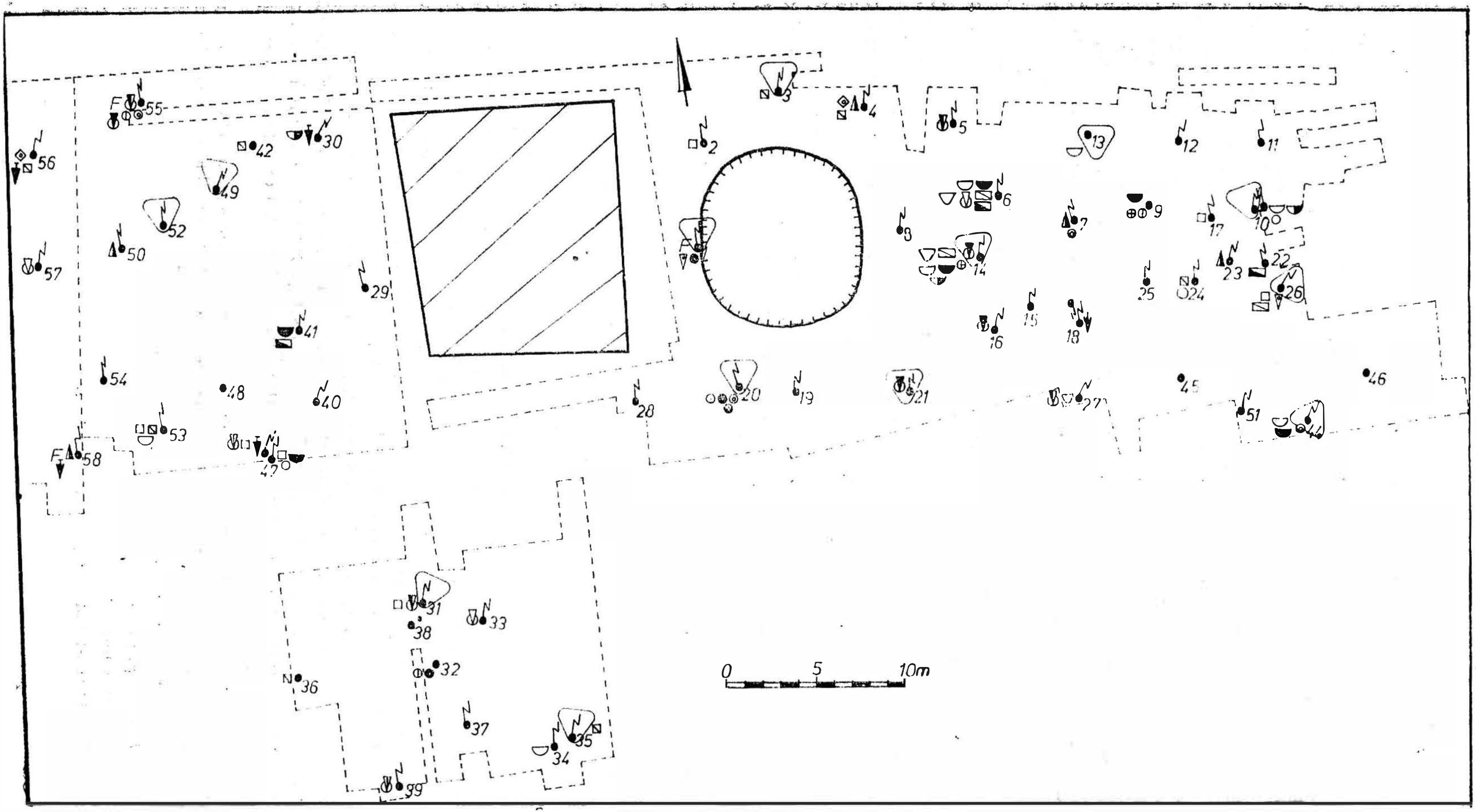

Fig. 3. Repartiția în cadrul necropolei a pieselor din inventarele funerare (Siglele se găsesc în capetele de rubrici ale tabelului de la fig. 2).

rului, limita pare a fi fost undeva spre zona casei învățătorului Iacob, în vreme ce spre sud limita rămîne a fi precizată. În zona de vest, dincolo de casă, se mai pot distinge o grupă formată din M. 29, 40 — 41, 47 — 48, 53 — 54 și 58, ce par a se înșira după un aliniament SV—NE, iar la circa 6 m spre nord o altă grupare dispusă după un aliniament paralel și constituită din M. 30, 42, 49 — 50, 52, 55 — 57. În sfîrșit, o a patra grupare pare a fi cea din sud, în care intră doar 9 morminte (M. 31 — 39) și ale cărei limite nu au fost precizate (fig. 4). Prezumția existenței acestor grupări este întărită prin faptul că acestea includ aproape toate tipurile de înmormîntări și piese de inventar [18]. Această realitate duce la concluzia că tipurile de înmormîntări, diferențiate cu ajutorul analizei combinatorii, nu reprezintă grupe rituale (sociale), ci etape cronologice. În același timp grupările de morminte reprezintă parcele funerare aparținînd unor grupuri ale comunității omenești ce își îngropa morții pe Dealul de pe rîpă. Acestea cuprind, în afara mormintelor cu inventar analizate și morminte fără inventar, precum și morminte de bărbați, femei și copii. În felul acesta putem deci afirma că structura cimitirului de la Stoicani era alcătuită din cel puțin patru parcele funerare ce au funcționat fiecare ca o necropolă de sine stătătoare, dar avînd o evoluție generală de-a lungul a trei etape cronologice comune, etape evidențiate prin cele trei tipuri de asocieri ale inventarului funerar, scoase în evidență de analiza noastră.

Stabilind structura cimitirului și distingînd etapele sale cronologice, se pune mai întîi problema ordinei în care acestea s-au succedat în timp, adică problema periodizării necropolei, iar apoi aceea a intervalului de timp în care aceasta a funcționat.

O primă indicație o oferă situația mormintelor 10.a și 10.b. Din descriere și din desenele publicate [19], reiese că M.10.a suprapune pe M.10.b, care îi este deci anterior. Cum în urma analizei statistic-combinatorii M.10.b aparține grupei I, iar M.10.a grupei a II-a, se pare că ordinea în care s-au succedat cele trei etape a fost de la I la III, suprapunerea celor două morminte ilustrînd astfel refolosirea, probabil, a unui loc de înmormîntare din cadrul unei parcele funerare. O rezervă trebuie totuși exprimată, date fiind pozițiile complementare ale celor două schelete, așezate față în față, situație relativ frecventă în cazul înmormîntărilor duble, în acest caz suprapunerea putînd indica ordinea în care au fost puse în groapă cele două cadavre în cursul uneia și aceleiași ceremonii funerare.

Succesiunea etapelor de înmormîntare poate fi stabilită și prin raportarea la așezarea învecinată. În stațiune au fost descoperite materiale aparținînd grupului Stoicani-Cozia împreună cu ceramică de tip Babadag II[20] databile în secolele 10—9 î.e.n. Tot în așezare, fără însă a fi fost prezentate clar, pe complexe[21], s-au găsit și materiale asemănătoare celor din necropola în discuție[22]. Cum în cimitir nu s-au descoperit vase de

[18] Repartiția teritorială doar a pieselor de inventar nu este totdeauna suficientă pentru a stabili grupări de morminte. Acestea pot fi precizate pe baza distribuției asocierilor tip în cadrul cimitirului.

[19] M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 170 și pl. III/10.

[20] *Ibidem*, fig. 61—62.

[21] Vezi supra nota 10.

[22] M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, fig. 60 și 63.

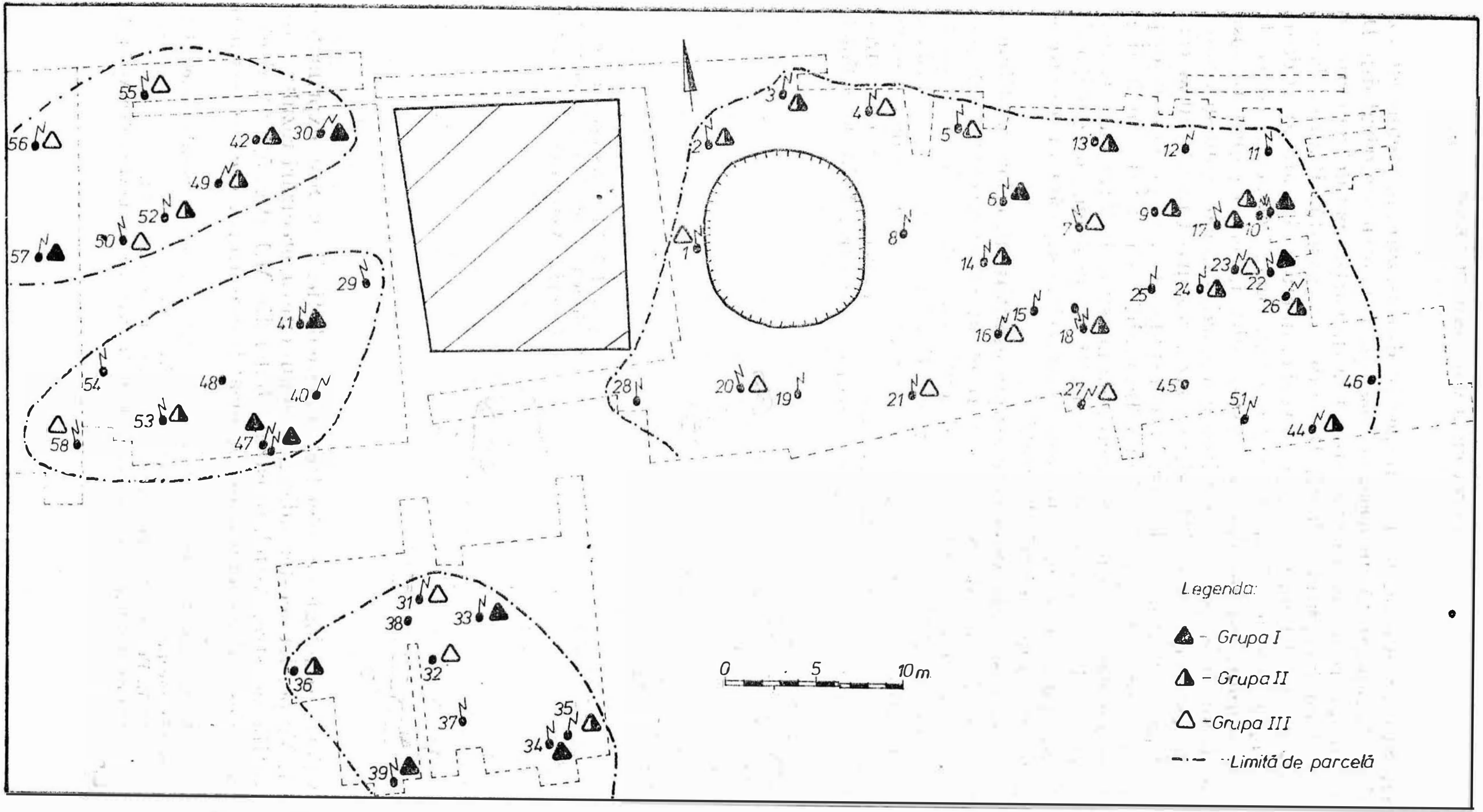

Fig. 4. Structura necropolei: repartiția mormintelor din cele trei grupe cronologice și parcelele funerare.

tip Stoicani-Cozia, nivelul respectiv din așezare, împreună cu faza Babadag II, reprezintă un *terminus post quem* pentru cimitirul din Dealul de pe rîpă, care în acest caz ar trebui să fie parțial paralel cu etapa Babadag III și cu începutul culturii Basarabi. În această situație, dacă etapa a treia a cimitirului ar fi cea mai veche, în etapa I, care ar fi deci cea mai tîrzie, ar trebui să constatăm prezența unor elemente tipice Basarabi, sau a unora contemporane acestei culturi, ceea ce nu este susținut de realitate. În consecință, ordinea cronologică în care s-au succedat cele trei etape este de la I la III, ultima fază, cea mai tîrzie fiind și cea în care sînt prezente fibulele de fier. Putem spune deci, că pe baza celor publicate și analizate, începutul culturii Basarabi [23] constituie, în linii mari, un *terminus ante quem* pentru necropola noastră. Relația cu așezarea rămîne incertă, atîta vreme cît nu va fi clarificată problema nivelurilor de locuire (adică publicarea pe complexe a materialului, căci în așezare există și unul sau două cioburi Basarabi [24]).

În discuțiile anterioare asupra cimitirului, celor trei fibule descoperite în M.1, 55 și 58 [25], li s-a rezervat cu consecvență un loc aparte. De la bun început piesele în discuție au fost considerate ca aparținînd variantei cu două resorturi a tipului Glasinac și pe această bază s-a pornit la stabilirea cronologiei necropolei. Starea lor proastă de conservare nu a îngăduit însă o atribuire tipologică precisă, ceea ce, în chip firesc, a dus la încercări diverse de reconstituire și datare. Primele îndoieli asupra

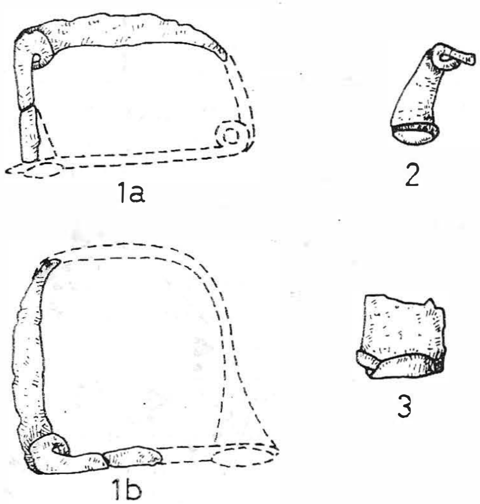

Fig. 5. Fibulele descoperite în necropolă: 1. Mormîntul nr. 1 (a și b încercări de reconstituire); 2. Mormîntul nr. 55; 3. Mormîntul 58.

valorii cronologice a celor trei „cioate de fier'' au fost exprimate de către A. Vulpe. La acestea adăugăm acum cîteva precizări rezultate din observațiile noastre. Astfel, în cazul fibulei din M.1 (fig. 5/1 a), dacă se răsucește desenul (așa cum a fost publicat !) spre stînga, ceea ce s-a mai păstrat

[23] A. Vulpe, MemAntiq, 2, 1970, p. 118—121, unde discută poziția cronologică a culturii Basarabi, începutul ei fiind fixat în secolul VIII î.e.n.

[24] M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, fig. 61/12 și poate și 14.

[25] Cele mai bune și recente ilustrații la M. Petrescu-Dîmbovița, MemAntiq, 4—5, 1976, fig.

din fibulă poate aparţine şi variantei cu un singur resort, considerînd că este privit dinspre partea din spate a portagrafei (fig. 5/1 b) [26]. Pentru fibula din M. 55 (fig. 5/2) lucrurile par mai clare, dar ne putem întreba în ce măsură procesul de oxidare, care a distrus acul, capul şi arcul, a mai permis reconstituirea (aşa cum a fost desenată!) portagrafei rămase? Cît priveşte cel de al treilea rest de fibulă, cel din M.58 (fig.5/3) ceea ce s-a mai păstrat, poate aparţine aproape oricărui tip de fibulă din fier. Desigur că, avînd la dispoziţie piese atît de precar conservate, orice discuţie asupra tipologiei şi cronologiei lor nu poate avea o bază solidă. Un lucru rămîne însă cert şi de el trebuie ţinut seama, anume prezenţa acestor fibule, indiferent de tipul căruia îi aparţin[27].

În stadiul actual al cercetărilor privind Hallstattul timpuriu din regiunea în care se găseşte necropola de la Stoicani, problema încadrării sale culturale este dintre cele mai dificile. Net diferenţiat de olăria grupului Stoicani-Cozia-Brad, inventarul ceramic al cimitirului pare să se apropie cel mai mult de materialele fazei Babadag III[28], cu care dealtfel este şi contemporan. O soluţie definitivă se va ivi probabil abia după ce se va cunoaşte întregul repertoriu de forme propriu fazei a treia a culturii Babadag. Legăturile cu Basarabi par mai greu de făcut în lipsa unor elemente tipice. Această lipsă ar putea fi însă explicată prin aceea că la Stoicani avem de-a face cu înmormîntări, deci un repertoriu de forme ceramice selectat, iar ritualul funerar arată clar o deosebire între comunităţile Basarabi şi grupul de la Stoicani, diferenţă ce ar explica lipsa elementelor ceramice. Pe de altă parte prezenţa fibulelor de fier, oricare ar fi tipul lor, poate fi socotită ca un element de legătură cu cultura Basarabi.

Dealtfel poziţia chircită a scheletelor de la Stoicani apare cu totul singulară la vremea cu pricina, deşi morminte de înhumaţie mai sînt cunoscute[29]. Faptul acesta i-a determinat pe M. Petrescu-Dîmboviţa şi apoi pe A. I. Meliukova să încerce să explice chircirea ca pe o tradiţie datînd din epoca bronzului şi păstrată pînă în această vreme. Intervalul cronologic considerabil dintre chirciţii de la sfîrşitul epocii bronzului şi cei de la Stoicani pare însă un solid argument contrar. Cu toate acestea, în lipsa unor cimitire Babadag I şi II, apropierile cu înhumările Noua nu pot fi cu totul respinse.

---

[26] Putem cita totuşi o analogie şi anume o fibulă de la Selişte (R.S.S. Moldovenească). Cf. V. I. Lăpuşnean, *Arheologiceskie issledovania v Moldavii (1972 g.)* Chişinău, 1974, p. 116—117, fig. 3/2—3.

[27] Prin prezenţa lor fibulele de fier obligă la datarea grupei a III-a la nivelul secolului VIII î.e.n.

[28] Cf. S. Morintz, *op. cit.*

[29] Ne gîndim în primul rînd la cimitirul de înhumaţie de la Folteşti, încă inedit, unde scheletele zac în poziţie chircită, iar inventarul indică o datare în Hallstattul timpuriu. Vezi şi A. László, *op. cit.*, nota 11, unde se indică o datare la nivelul Babadag II, cea ce ar putea oferi veriga de legătură cu înhumările anterioare. Alte înmormîntări la vremea aceasta au un cu totul alt ritual (de pildă Zimnicea, unde morţii sînt întinşi pe spate şi orientaţi spre sud. Cf. A. D. Alexandrescu, Dacia, N.S., 22, 1978).

BETRACHTUNGEN ÜBER DAS HALLSTATTZEITLICHE GRÄBERFELD VON STOICANI

(ZUSAMMENFASSUNG)

Die Verschiedenheit der Ansichten und die Schlüsselstellung, die das Gräberfeld von Stoicani für die Hallstattzeit in der Südmoldau einnimmt, veranlaßten die Verfasser, die Fragen, die dieses Objekt aufwirkt, mit Hilfe der kombinatorischen Analyse und der horizontalen Stratigraphie erneut zu untersuchen.

Der Friedhof setzt sich aus 60 Gräbern mit 63 Individuen zusammen. Die vom Ausgräber durchgeführten anthropologischen Ermittlungen zeigen folgende Ziffern : 6 Männer, 19 Frauen, 19 sexuell nicht unterscheidbare Erwachsene und 19 Kinder, wozu noch 7 vollkommen zerstörte Skelette hinzukommen. Der kleine Prozentsatz der Kinderbestattungen (30,15 %) scheint auf eine größere Nekropole hinzuweisen. Die Grubentiefe ist nicht relevant, da das abschüssige Gelände durch landwirtschaftliche Arbeiten und natürliche Erosion gestört wurde. Die Skelette wurden in rechter Hockerlage gefunden, mit Ausnahme von zwei Gräbern (Grab 10.b und 17), in denen sie auf der linken Seite lagen. Mit wenigen Ausnahmen waren die Toten einheitlich orientiert, mit dem Kopf vornehmlich nach SSO 150° — SSW 203° (Abb. 1). Für die kombinatorische Analyse der Beigaben wurden Keramik, Trachtstücke, Waffen, Werkzeuge berücksichtigt (s. die Rubriken in Tabelle Abb. 2).

Aus der kombinatorischen Tabelle (Abb. 2), in der 43 Gräber analysiert wurden, läßt sich ersehen, daß die Nekropole nicht einheitlich ist, sondern aus drei durch die Vergesellschaftung der Grabbeigaben unterschiedenen Gruppen bestand. Die erste Gruppe mit 15 Gräbern kennzeichnet sich durch das Vorherrschen von Keramik unter den Beigaben-einfachen Gefäßen mit betonter Schulter, doppelkonischen Gefäßen mit betonter Schulter- und Metallringen mit offenen Enden. Die zweite Gruppe mit 13 Gräbern enthält als kennzeichnende Elemente Ringe mit geschlossenen Enden ; gleichzeitig kommt ein niedriger Prozentsatz an Keramik vor. Als neue Elemente treten unter den Beigaben dieser Gruppe Mühlsteine, kannelierte kuglige Gefäße, Tassen sowie Ringe mit übergreifenden Enden aus. Diese „Zwischen" — Gruppe läßt sich in die Untergruppe II a (6 Gräber) mit Beigaben ähnlich der ersten Gruppe und die Untergruppe II b (7 Gräber) mit nur aus Tassen und Steinen bestehendem Inventar unterteilen. Die dritte Gräbergruppe ist durch vielfältigere Beigaben gekennzeichnet, unter denen sich außer wenig Keramik auch Trachtenstücke, Waffen und Werkzeuge befinden. Charakteristisch sind kuglige Gefäße mit betonter Schulter und Vorsprüngen, Steinkeulen, Bronze- und Tonperlen und schließlich eiserne Fibeln.

Die räumliche Verteilung der Beigaben sowie der Männer, Frauen- und Kindergräber auf der Fläche des Friedhofs (Abb. 3) ist in beiden Fällen fast gleichmäßig, so daß aufgrund dieser Kriterien keine Gräbergruppen unterschieden werden konnten. Dagegen häufen sich die Gräber in folgenden vier Zonen : eine im östlichen Teil des Gräberfeldes (33 Gräber), zwei im westlichen Teil (9 bzw. 8 Gräber) und die vierte im südlichen

Teil (9 Gräber) (Abb. 4). Diese auf der Friedhoffläche deutlich erkennbaren Gräberanhäufungen, die sowohl Männer-, Frauen- und Kindergräber als auch Bestattungen aller drei durch die kombinatorische Analyse festgestellten Gruppen enthalten, sind eigentlich Abschnitte des Friedhofs. Man kann also behauten, daß sich die Nekropole von Stoicani aus vier Begräbnisabschnitten zusammensetzt, von denen jeder als selbständiger Friedhof fungiert hat, und die sich im Laufe der drei Etappen entwickelt haben, die durch die drei kombinatorisch ermittelten Gruppen der Beigabenvergesellschaftung zum Ausdruck kommen.

Die zeitliche Reihenfolge geht von Gruppe I nach Gruppe III, was einerseits die Überlagerung von Grab 10 b durch Grab 10 a und andererseits das Auftauchen eiserner Fibeln in Gräbern der Gruppe III veranschaulichen. Ferner wurden in der Siedlung Altertümer der Stoicani-Cozia-Gruppe zusammen mit Keramik vom Typ Babadag II gefunden, die in das 10.-9. Jh.v.u.Z. datierbar sind. Ebenfalls in der Siedlung, jedoch nicht in geschlossenen Fundverbänden, wurden Altertümer geborgen, die Gegenstücke in der Nekropole haben. Da im Gräberfeld keine für die Stoicani-Cozia-Gruppe typische Keramik auftrat, bildet die betreffende Schicht der Siedlung einen *terminus post quem* für das Gräberfeld von „Dealul de pe rîpă“, das in diesem Fall teilweise mit der Stufe Babadag III und dem Beginn der Basarabi-Kultur zeitgleich sein müßte. Wenn nun Stufe III des Gräberfeldes die älteste wäre, müßte man infolgedessen in der jüngsten Stufe I für die Basarabi-Kultur typische oder dieser zeitgleiche Elemente feststellen können. Das entspricht aber nicht den Tatsachen, im Gegenteil erscheinen solche Elemente, wie etwa die eisernen Fibeln, erst in Stufe III. Folglich geht die zeitliche Folge von Stufe I nach Stufe III. der letzten und spätesten Phase, in der auch die dem Anfang der Basarabi — Kultur zeitgleichen Elemente erscheinen. Sie bildet also auch den *terminus ad quem* für das hier behandelte Gräberfeld.

Die Chronologie des Friedhofs wurde bisher aufgrund der eisernen Fibeln diskutiert. Da diese schlecht erhalten sind—die Fibel aus Grab 1 läßt sich z.B. in zwei Arten rekonstruiren (Abb. 5) oder wurde mit der Fibel aus Săliște in Verbindung gebracht (Anm. 26) - , ist nur ihr Auftreten, das auf einen Zeitpunkt zu Beginn der Basarabi-Kultur hinweist, chronologisch auswertbar.

Bei dem heutigen Forschungsstand ist es noch schwer, eine kulturelle Einordnung des Friedhofs zu unternehmen. Die Grabsitte—Hockerlage — scheidet jedwede Verbindung mit den Basarabi-Milieus aus, und vielleicht erklärt dieser Umstand das Fehlen von Basarabi-Keramik neben den eisernen Fibeln in Stufe III des Nekropole. Die Tonware des Gräberfeldes hat gewisse Ähnlichkeiten mit der Keramik der Stufe Babadag III, aber eine Zuweisung in dieser Richtung ist bis zu einer genaueren Kenntnis der Keramik dieser Stufe der Babadag-Kultur unsicher.

Der Bestattungsritus und die Grabsitten des Friedhofs sind für die betreffende Zeit am Unterlauf der Donau äußerst merkwürdig. Annäherungen an die späten Gräberfelder von Monteoru und Noua (M. Petrescu-

-Dîmboviţa, A. I. Meliukova) können nicht entschieden abgelehnt werden, umsomehr als neue, noch unveröffentlichte Funde, so z.B. die von Folteşti, einen ähnlichen Bestattungsritus und ähnliche Grabsitten auf Stufe II der Babadag-Kultur in demselben Gebiet anzudeuten scheinen (s. Anm. 29).

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

CÎTEVA OBSERVAȚII PE MARGINEA RECENTELOR CERCETĂRI ARHEOLOGICE DIN CENTRUL MUNICIPIULUI IAȘI

DE

RADU POPA

Descoperirea la sfîrșitul anului 1981 a unui complex de construcții și mărturii de civilizație medievală situate la nord de incinta mitropoliei din Iași, ca și eforturile depuse pentru cunoașterea și conservarea lor, reprezintă o pagină cu totul remarcabilă din istoria mai nouă a arheologiei românești. Meritul principal pentru salvarea vestigiilor— amenințate de lucrări edilitare — revine arheologilor Voica și Nicolae Pușcașu de la Oficiul Județean al Patrimoniului Cultural Național, deosebit de activi în ultimii opt ani pe teritoriul municipiului Iași ca și în împrejurimi. Eforturile pe care Voica și Nicolae Pușcașu le-au depus pentru realizarea în acel loc a unei rezervații, precum și activitatea lor de cercetare, prelungită pe durata a peste șapte luni, în condiții foarte grele și într-un ritm cu totul ieșit din comun, merită din plin calificativul de eroic și odată cu acesta întreaga noastră admirație și recunoștință.

Satisfacția prilejuită de descoperirile de la Iași este cu atît mai mare cu cît, spre deosebire de alte numeroase cercetări mai vechi ale acelorași arheologi, cele la care ne referim au fost prompt valorificate. Ele devin astfel un bun științific și un cîștig real al arheologiei medievale românești. Rezultatele cercetărilor din ianuarie—august 1982 de la Iași au fost comunicate verbal încă la sesiunea de rapoarte arheologice de la Ploiești din martie 1983, iar în vara aceluiași an a fost predat spre publicare revistei SCIVA un raport de 22 pagini manuscris, însoțit de trei figuri. El a fost bine primit și propus pentru sumarul revistei dar, datorită unor rezerve ale referenților în legătură cu anumite datări și interpretări ale materialului arheologic, autorii au fost rugați să încerce adoptarea unei poziții mai prudente în textul lor. Studiul a fost totuși retras de la revista SCIVA și a suferit ulterior o considerabilă amplificare, ajungînd la o întindere de cca 10 coli-autor (text și ilustrație). El a văzut recent lumina tiparului (Nicolae Pușcașu și Voica Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă", 2, 1983, p. 20—64, cu XVI planșe și 41 figuri în text). Forma sub care a fost tipărit studiul diferă fundamental de raportul inițial deoarece, în afara vestigiilor descoperite în ianuarie—august 1982 lîngă Mitropolia din Iași, sînt valorificate și alte cercetări și săpături de salvare din municipiu și împrejurimi, ca cele din incinta mănăstirii Sf. Sava, de pe străzile Anastasie Panu și C. Negri, sau cele de la mănăstirea Aroneanu.

SCIVA, tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 345—352

Studiul are totodată un evantai mai larg de preocupări și caracter de sinteză, ocupîndu-se de problemele urbanizării medievale, de raportul dintre arhitectura vernaculară și cea „cultă", de probleme ale metalurgiei medievale, precum și de alte aspecte ce se înscriu în sfera generală a civilizației medievale românești.

Întinderea neobișnuit de mare a studiului ca și diversitatea subiectelor abordate de autori, reflectate dealtfel și de ilustrația foarte bogată, nu epuizează cantitatea impresionantă a mărturiilor materiale pe care ei le-au cules în ultimii opt ani la Iași. După cele spuse de chiar autori (nota 54 la p. 61), de pe urma cercetărilor s-au adunat informații privind 42 de construcții medievale din zid sau lemn, peste 30 de instalații meșteșugărești, peste 200 de unelte, peste 1 100 de monede, peste 350 de bijuterii și podoabe vestimentare și multe altele. Există deci temeiuri pentru a aștepta în viitor noi valorificări ale cercetărilor de la Iași. Ele vor trezi fără îndoială interesul specialiștilor din diferitele domenii ale cercetării, la fel după cum și studiul la care ne referim aici este demn de toată atenția. Nu ne putem totuși propune discutarea în aceste pagini a tuturor aspectelor abordate de cei doi autori, deoarece spațiul ne este drămuit, iar competența limitată. Socotim în schimb ca fiind o îndatorire profesională exprimarea cîtorva opinii privind complexul de mărturii arheologice descoperit și cercetat în 1982 la marginea nordică a incintei Mitropoliei din Iași, deoarece el reprezintă „miezul" studiului și punctul de plecare al generalizărilor autorilor acestuia. De vreme ce datările, interpretările și concluziile urmează a fi preluate sau respinse de specialiștii din domeniul arheologiei medievale sau a disciplinelor învecinate, ne simțim obligați la precizarea pe această cale a punctelor noastre de vedere.

Încercînd rezumarea și sistematizarea afirmațiilor autorilor mai sus numiți — operații deloc ușoare dat fiind stilul și digresiunile studiului lor — reținem în primul rînd că cele mai vechi urme de locuire medievală din zona pe care au cercetat-o („cel mai vechi orizont de mărturii arheologice", după formularea autorilor) sînt de la sfîrșitul secolului al XIII-lea sau începutul secolului al XIV-lea. Este un cîștig real și important stabilirea faptului că așezarea medievală de la Iași, de la marginea terasei Bahluiului, are începuturi cu un secol mai vechi decît data primei atestări scrise a tîrgului care, dacă nu ne înșelăm, este din anii 1387—1392 (C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 243). Dar studiul la care ne referim merge cu datarea mai departe, deoarece la p. 20 citim că „aria terenului supus cercetărilor noastre intrase în raza desfășurării unor procese de locuire efectivă încă de la începutul ultimului pătrar al secolului al XIII-lea și care a evoluat acolo — neîntrerupt — pînă către sfîrșitul celui de-al doilea deceniu al secolului următor". O asemenea afirmație echivalează cu datarea așezării între 1275—1280 și 1317—1320. Argumentele arheologice ale datării sînt o „amforetă" și cîteva fragmente ceramice (fig. 4—5). Dată fiind încadrarea cronologică deocamdată foarte „elastică" a ceramicii din secolele XIII—XIV de pe teritoriul Moldovei și mai ales probabilitatea unor decalaje zonale, o încadrare cronologică atît de strînsă nu are temeiuri. Obiecția noastră nu este formală, ci ține seama de consecințe. Pentru istoria Moldovei, nu este totuna dacă așezarea rurală de la Iași, din care se va

naște tîrgul, a început să ființeze la 2—3 decenii după invazia tătară, sau abia după 7—8 decenii, deci după transformările pe care le-a cunoscut dominația tătară pe la anul 1300. Medieviștii mai puțin familiarizați cu rigorile și limitele interpretării documentelor arheologice trebuie corect informați asupra caracterului ipotetic al unor astfel de datări.

Pe de altă parte, încadrarea cronologică mai largă a respectivului „orizont" i-ar scuti pe autorii studiului să postuleze o întrerupere a habitatului medieval, întrerupere ce reiese din afirmația că locuirea omenească „s-a reinstalat acolo nu mai tîrziu ca mijlocul secolului al XIV-lea" (p. 22). Ni se pare mai logic ca, pînă la prezentarea altor argumente, să credem că „cel de-al doilea nivel arheologic" a urmat nemijlocit primului, cu atît mai mult cu cît chiar autorii studiului ne spun că „groapa locuinței (este vorba de un semibordei aparținînd primului nivel — *n.n.*) este umplută efectiv — la partea ei superioară — chiar cu bună parte din masa reziduurilor materiale generate pe timpul funcționării respectivelor vetre" (p. 21 ; este vorba de vetrele unor metalurgiști din secolul al XIV-lea — *n. n.*). Se știe doar că o groapă de semibordei nu are nevoie de decenii pentru a se umple cu pămînt scurs din marginile ei !

În legătură cu al doilea nivel de locuire din zona cercetată, nu înțelegem de ce autorii îi atribuie atît vestigiile unor locuințe de lemn și resturile unei biserici de zid, cît și urmele unor instalații pentru reducerea minereului de fier (p. 21). Nu cunoaștem situația de pe teren decît prin cele spuse de autori dar, de vreme ce tot ei afirmă despre aceste instalații (vetre) că „după o îndelungată vreme de efectivă și intensă utilizare — într-un moment imediat anterior zidirii edificiului de cult" s-a produs „încetarea funcționării acestora", ni se pare mai firesc ca respectivu nivel să fi avut două faze, prima în vremea în care zona a fost folosită de meșteri metalurgiști iar a doua reprezentată de un cartier al tîrgului cu case din lemn și biserică de zid.

Apariția la Iași a unei biserici de zid pe care autorii o datează la sfîrșitul secolului al XIV-lea (pentru a ne menține între limitele permise de datarea și interpretarea documentului arheologic, credem că nu trebuie cu totul exclusă eventualitatea ca ea să fie din primii ani ai secolului al XV-lea), reprezintă un cîștig important al cercetării. Cele cinci pelicule de văruială de pe zidurile lui (p. 23) nu dovedesc „o apreciabilă durată de funcționare efectivă a lăcașului", cum cred autorii, deoarece este cu totul posibil ca o biserică nepictată în interior să fi fost văruită anual sau odată la doi ani și ca primele două pelicule să se fi datorat meșterilor care au ridicat zidurile. Trebuie oricum reținut că este vorba de un lăcaș mai modest, cu decor ceramic pe paramentele exterioare și cu interiorul văruit, aparținînd unui cartier de tîrgoveți situat la o jumătate de kilometru distanță de locul în care se va ridica, la sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun, curtea domnească de la Iași. Apariția lui era întru totul firească, ceea ce nu scade cu nimic meritele cercetării, iar autorii studiului au perfectă dreptate afirmînd că la Iași trebuie să mai fi existat la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea și alte biserici.

Următorul nivel, numit de autori „cel de-al treilea orizont de mărturii arheologice", ridică după părerea noastră cele mai justificate semne de întrebare. În studiu se afirmă că a fost vorba de o activitate con-

structivă de mari proporții, începută în ultimii ani de domnie ai lui Alexandru cel Bun, deci pe la 1430, ce și-a propus ridicarea unei clădiri din care făcea parte şi o mare sală de plan circular cu diametrul (interior ?) de 15,20 m(!). În continuare, surprizele se înlănţuie. Autorii cred că clădirea a fost realizată inițial doar ca fundații şi pe o mică porțiune a elevaţiei zidurilor („primele 3—4 asize din structura elevației" — p. 22) şi a fost apoi abandonată în această stare timp de peste 205 ani (cca 1430—după 1636). Se afirmă de asemenea că aceste ziduri cu înălţimea de numai cîţiva zeci de centimetri, care n-au folosit la nimic, s-au menținut astfel în mijlocul unui cartier activ de tîrgoveţi, meșteșugari şi negustori („al patrulea orizont arheologic" cu locuințe „pe amplasamente situate chiar în imediata vecinătate a zidăriilor edificiului a cărui construire fusese deja sistată" — vezi p. 22), pentru ca în vremea lui Vasile Lupu alți meşteri să încheie lucrarea, dărîmînd creasta vechii elevații și ridicînd apoi pînă la acoperiș zidurile sălii circulare, odată cu amplificarea planimetrică a clădirii.

Pentru acceptarea unor asemenea interpretări (plănuirea în Iași anilor 1430 a unei clădiri cu o sală circulară avînd diametrul de 15, 20 m, situată la o jumătate de kilometru de locul unde tot atunci s-a construit curtea domnească, menținerea pe parcursul secolelor XV—XVII a unei construcţii ce abea se ridica cu puțin peste nivelul solului ca și încheierea lucrărilor după mai bine de două veacuri respectînd planul inițial — fie și amplificat), sînt necesare argumente foarte temeinice. Acestea trebuie să decurgă atît din observații „tehnice" concludente, cît și din logica istorică.

Argumentele tehnice sau „directe" convingătoare provin de obice din săpături ce au putut fi executate fără grabă, în condiţii normale, analizîndu-se o stratigrafie nederanjată și efectuîndu-se verificări repetate. În articolul pe care l-au predat spre publicare la SCIVA în 1983, autorii studiului de care ne ocupăm aici precizau că observațiile stratigrafice au fost împiedecate de excavările făcute în aceea zonă la finele anului 1981 pentru fundaţiile noilor construcții. Succesiunea nivelelor și datarea lor se întemeiau mai ales pe observații realizate în suprafaţă. Ca argumente principale pentru datarea începuturilor clădirii cu sala circulară pe la anul 1430, erau invocate două monede — una de la sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun şi alta de la Iliaș I (1432—1436) — care ar fi fost găsite pe un nivel de construcție (depunere de mortar) atribuit meșterilor care au realizat temeliile respective în vremea lui Alexandru cel Bun.

Între timp au apărut totuşi două profile pe care autorii le publică în planșele V—VI ale studiului lor, lăsîndu-ne să înțelegem că activitatea edililor contemporani a lăsat nederanjate mici porţiuni de teren din vecinătatea zidurilor. Aceste două profile, ce bănuim că au fost desenate și fotografiate, sînt concludente în ceea ce privește afirmaţia autorilor că sala de plan circular (ambele profile sînt aproximativ perpendiculare pe zidul sălii) a fost realizată în două etape. A doua etapă a constat din realizarea unei a doua temelii pe creasta unei zidării mai vechi, scunde, prevăzute la rîndul ei cu o temelie proprie. Nu rezultă în schimb din profile, după părerea noastră şi cu toate eforturile autorilor de a ne explicita

straturile de-a lungul unor legende neobişnuit de lungi, distanța de două veacuri dintre aceste două etape. Surprinde mai ales absența din profile a nivelului de construcţie rezultat din activitatea de după anul 1636 a *meșterilor lui Vasile Lupu, nivel ce ar fi trebuit* să aibă o deosebită consistență deoarece atunci s-au ridicat zidurile, s-au făcut tencuielile, acoperişul etc. Căutînd acest nivel, găsim în pl. VI (nr. 17) un „mortar de var scurs și solidificat la sol în fundare (sic!) a zidurilor limitrofe pivniței edificiului construit imediat după anul 1636", găsim de asemenea „lentile distincte, alcătuite din moloz de zidărie însumate masei unuia şi aceluiaşi strat, generat în timpul execuţiei operaţiunilor de pregătire a zidăriilor rămase încă la sol din structura elevației edificiului cu sală circulară..." (nr. 11—13 în pl. V), precum şi o „lentilă cu extensiune locală, avînd suprafața de mici dimensiuni, alcătuită din scursură de pastă de var și intervenită la sol cu prilejul tencuirii elevaţiei edificiului construit după anul 1636" (nr. 18 pe pl. V).

Condițiile nesatisfăcătoare ale publicării profilelor, cu numerotări care se identifică greu și fără scară (aceasta lipseşte şi din planurile de la pl. II—III), ne împiedică în continuarea discutării lor. Ni se par totuşi surprinzătoare explicaţiile foarte detaliate ce însoţesc în legendă fiecare strat, privind datarea, consistenţa, structura sau conţinutul în materiale arheologice sau monede ale stratului respectiv, explicaţii ce s-ar potrivi mai degrabă unei cercetări îndelungate asupra unei stratigrafii nederanjate decît unei salvări reuşite pe mici porţiuni de teren cruţat. Constatăm totodată că cele două monede ce sprijină datarea în vremea lui Alexandru cel Bun a temeliilor clădirii cu sală circulară nu sînt precizate a fi fost găsite în porțiunile cu stratigrafie nederanjată. Ne întrebăm dealtfel cîte dintre numeroasele monede găsite în acest complex provin din cercetarea sistematică, strat, cu strat, a micilor suprafețe pe care autorii studiului le-au găsit intacte.

Dincolo de aceste nedumeriri şi îndoieli legitime, stăruie cîteva întrebări cu deosebită greutate ce nu-şi află răspunsuri în studiul la care ne referim. Prima priveşte planimetria generală a clădirii despre care autorii afirmă că a fost iniţiată înainte de anul 1432 şi precizarea zidurilor ce i-au fost adăugate în vremea lui Vasile Lupu (avem tot timpul în vedere clădirea cu marea sală circulară, iar nu aceea, situată spre nord, considerată de autori ca fiind „cel de-al doilea corp" şi datată integral în secolul al XVII-lea). Departajarea prin haşuri (pl. III) a porţiunilor cu temelii construite în vremea lui Alexandru cel Bun nu este fermă, iar în text ni se spune că „rămîne încă în programul continuării cercetărilor" precizarea „planimetriei celorlalte încăperi ce ţinuseră efectiv de alcătuirea construcţiei (de pe la 1430; n.n.) și care se articulau respectivei săli circulare" (nota 16). Dar de vreme ce temeliile au intrat de doi ani „sub controlul cercetării", după expresia folosită de autori, iar din fotografia publicată (fig. 1) reiese că ele au fost scoase la lumină pe toată adîncimea lor, ne este foarte greu să înţelegem de ce nu s-a putut preciza planimetria construcţiei începute la 1430, precum şi locurile unde se adosează temeliile realizate de meşterii lui Vasile Lupu.

Altă întrebare priveşte „radierele", cele două ziduri paralele ce traversează marea sală circulară prin centrul ei. Pe plan (pl. III) aceste

ziduri, parțial distruse de lucrările șantierului de construcții, sînt marcate ca aparținînd temeliilor din vremea lui Alexandru cel Bun. Dar în text aflăm că marea sală circulară a fost prevăzută cu „două ziduri verticale și paralele, fundate viguros în adîncimea solului”, ce erau „dispuse, imediat sub nivelul pardoselii, spre a prelua în sarcină o bună parte din greutatea acesteia” (p. 27). Iar în legătură cu pardoseala, care este din vremea lui Vasile Lupu și din care s-au descoperit piese, ni se spune că „sala circulară din interiorul edificiului zidit în prima jumătate a secolului al XVII-lea prezenta atunci o pardoseală realizată din dale rectangulare... de marmură”. Mai departe, autorii avansează chiar ipoteza că pe respectivele „radiere” stătea „un grupaj de stîlpi sau coloane” care vor fi susținut sistemul de boltire al sălii. Ar trebui deci să admitem că meșterii lui Alexandru cel Bun au pregătit ca substrucții condițiile necesare montării pardoselii din secolul al XVII-lea și chiar punctele de sprijin ale bolților din vremea lui Vasile Lupu (!!!).

Chiar și numai aceste observații, ținînd de elementele „tehnice” și de observația directă, ar fi suficiente pentru justificarea intervenției noastre. Luarea în considerare a aspectelor ținînd de logica istorică și de cunoștințele actuale, deci folosirea analogiilor, adaugă alte motive de îndoială. Am arătat mai sus că păstrarea pe durata a două secole, într-un cartier economic situat departe de locul pe care s-a ridicat curtea domnească de la Iași la sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun, a unor temelii înalte de cîteva zeci de centimetri, fără ca tîrgoveții vecini să se atingă de pietrele ce nu sînt chiar ușor de găsit pe malul Bahluiului fiind aduse, după cum afirmă chiar autorii, de pe dealul Repedea, este mai puțin decît improbabilă. Cine a păzit de-a lungul a două sute de ani acele temelii, pentru ca meșterii lui Vasile Lupu să poată începe lucrul prin „demolarea asizelor degradate ale zidăriei edificiului din secolul al XV-lea” (p. 25)? În aceeași ordine de idei, de vreme ce autorii cred că au identificat stratul corespunzînd demolării de după 1636 a unor creste de ziduri datînd de pe la 1430, nu prea înțelegem de ce se afirmă că edificiul plănuit și început pe vremea lui Alexandru cel Bun, cu sala sa circulară, a fost atunci realizat doar ca temelii și pe ce se întemeiază convingerea că el n-a fost ridicat de la bun început pînă la acoperiș. Pe de altă parte, grosimea de 1,05—1,10 m a porțiunii de temelie aparținînd marii săli circulare din secolul al XVII-lea îi determină pe autori să postuleze existența unui etaj (p. 55 nota 19). Dar cum din pl. V—VI rezultă că temeliile atribuite vremii lui Alexandru cel Bun erau încă mai puternice și cum zidurile „radier” au fost prevăzute încă de la început, nu ne rămîne decît să acceptăm că și meșterii din prima jumătate a secolului al XV-lea au plănuit sau chiar realizat un edificiu la fel de înalt.

Aceleiași categorii de semne de întrebare i se însumează și acceptarea posibilității ca o construcție plănuită înainte de mijlocul secolului al XV-lea să corespundă, fie și amplificată, unor necesități edilitare de la mijlocul secolului al XVII-lea, pînă acolo încît meșterii lui Vasile Lupu să continue ridicarea de ziduri pe temelii vechi de două secole. Pe bună dreptate afirmă autorii că edificiul, ale cărui începuturi le pun pe seama vremii lui Alexandru cel Bun, „are un net caracter de unicat în seria tuturor construcțiilor cunoscute pînă acum ca existente pe teritoriul țărilor române în primele trei decenii ale secolului al XV-lea și chiar

pentru o vreme ulterioară" (p. 26). Date fiind analogiile cunoscute, precum și datele mai generale privind istoria arhitecturii medievale românești, avem toate motivele să credem că acest edificiu cu marea sa sală circulară avînd diametrul de 15,20 m, pentru cazul în care ar data realmente de pe la 1430, va rămîne pentru totdeauna un *unicat* nu numai pentru secolul al XV-lea dar și pentru secolul al XVI-lea, atît în arhitectura noastră medievală, cît și în aceea a unor ţări învecinate.

Dealtfel, încercarea autorilor de a explica prezenţa acestui edificiu in programele constructive ale vremii lui Alexandru cel Bun și în mod deosebit la Iaşi, sînt cu totul nesatisfăcătoare. Autorii au în vedere „funcţionalitate majoră" (sic !) a spaţiului marei săli circulare și fac aluzie la posibilitatea ca edificiul să fi fost destinat unui înalt ierarh bisericesc în cadrul „strădaniilor efective ale domniei de a conferi Iașilor, încă de atunci, prerogative speciale în organizarea statului medieval al Moldovei" (p. 26), dar nu ne oferă totuși alte analogii în afara „saloanelor de tipul rotondă" întîlnite la unele case boierești după anul 1775 (p. 56, nota 21). Evident că asemenea explicații și analogii sînt departe de a putea acredita concluziile studiului la care ne referim.

Este posibil ca observaţiile noastre să nu aibă, fiecare în parte, o valoare absolută de natură să infirme concluziile autorilor. Este de asemenea posibil ca aceștia din urmă să dispună de numeroase contra-argumente, cu mai mare sau mai mic caracter de ipoteze de lucru, care poate au și fost deja invocate în cele 27 de studii, lucrări, rapoarte și comunicări, toate manuscrise, menţionate în notele studiului (dacă extinderea acestora este pe măsura titlurilor cu care au fost prevăzute, ele reprezintă fără îndoială o adevărată bibliotecă de arheologie ieșană și de civilizaţie medievală românească !), dar ansamblul observaţiilor noastre ni se pare suficient de temeinic pentru a justifica această intervenţie. Pînă la urmă este în interesul dezvoltării și adîncirii cercetărilor de specialitate ca o ipoteză de lucru, cu foarte puţine șanse de verificare, să nu intre în circuit pe ușa largă a adevărurilor definitiv cîștigate.

Pe această ușă trebuie să intre în schimb destule dintre datele pe care ni le oferă studiul la care ne referim și mai ales multe dintre materialele publicate. Desigur că și pe marginea acestora din urmă pot fi formulate rezerve sau pot fi propuse îndreptări. Astfel, reprezentarea „Melusinei" despre care autorii afirmă că „ne apare acum, pentru prima oară, înfățișată și pe suprafaţa unei cahle de sobă" (p. 48, fig. 23), este mai demult cunoscută prin descoperiri de cahle sucevene din secolul al XV-lea (R. Popa și M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească*, București, 1979, p. 51 și fig. 28), după cum și obiceiul „de a înfrumuseța... interioarele edificiilor cu plăci ceramice" sau „producerea ... plăcilor ornamentale murale" în secolele XV — XVII (p. 43) ni se par discutabile sau chiar infirmate de dovezile pe care le-am adus cu alt prilej (SCIV, 20, 1, 1969, p. 60). Astfel de observaţii au însă o greutate neglijabilă în ansamblul studiului la care ne referim.

Mult mai importante ni se par opiniile autorilor asupra lipsei de veridicitate a însemnărilor lăsate de călătorii străini în ţările române în secolele XVI—XVII descriind orașele și tîrgurile, ipotezele privind existenţa pe șantierele medievale moldovenești a unor „crochiuri şi planşe

diriguitoare" realizate pe „tăblii de lemn" (p. 44), sau punctele lor de vedere asupra unor aspecte ale metalurgiei medievale românești. Toate acestea vor trezi, fără îndoială, atenția altor specialiști care-și vor expune părerile lărgind discuția, spre folosul general al cercetării. Cercetare care, indiferent de observațiile și rezervele noastre, a fost din plin servită de săpătura efectuată de Voica și Nicolae Pușcașu ca și de publicarea grabnică a rezultatelor, acțiuni ce se completează cu marea lor contribuție la salvarea vestigiilor istorice din centrul Iașilor.

QUELQUES OBSERVATIONS CONCERNANT LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES RÉCENTES DANS LE CENTRE DE JASSY

RÉSUMÉ

Les recherches archéologiques de grande envergure et durée menées par Voica et Nicolae Pușcașu à Jassy, capitale de la Moldavie aux XVIe —XIXe siècles, couronnées en 1982 par une importante fouille de sauvetage pratiqué dans le proche voisinage de la métropolie de cette ville, ont été partiellement mise en valeur dans une vaste étude récemment publiée („Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă", 2, 1983, p. 20—64 avec XVI pl. et 41 fig. dans le texte). Les résultats de ces recherches ainsi que certaines réserves concernant les interprétations et conclusions des auteurs justifient notre intervention. On doit souligner l'importance exceptionelle de l'identification sur le terrain des vestiges appartenants à l'établissement rural qui a existé à Jassy à la fin du XIIIe siècle ainsi que la découverte des restes de la bourgade datés de la fin du siècle suivant, y compris les fondations d'une église en maçonnerie. Mais en ce qui concerne la découverte des fondements d'une construction monumentale qui englobait une grande salle de plan circulaire avec le diamètre de 15, 20 m, que les auteurs des fouilles croient réalisé comme substructions vers 1430 et finie jusqu'au toit vers 1640, après l'interruption des travaux pour une période de plus que deux siècles, on doit exprimer les réserves les plus sérieuses. Ce monument avec ses deux phases de construction ne peut appartenir qu'au XVIIe siècle. On expose les motifs des réserves, ainsi que les arguments qui plaident en faveur des opinions de l'auteur de ces pages.

O PSALIE DACICĂ ÎN BAVARIA

DE

WOLFGANG M. WERNER (Schleswig)

În lotul de descoperiri de epocă romană timpurie de la aşa zisul castru de legiune de la Augsburg-Oberhausen, din Bavaria, s-au găsit, printre piesele de metal publicate de W. Hübener, mai multe obiecte considerate ca piese de harnaşament [1]. Pe lîngă zăbalele cu muştiucuri din mai multe piese şi zăbalele cu pîrghie [2] atrage în mod deosebit atenţia o psalie neobişnuită în Europa centrală (fig. 2/1). Hübener o consideră ca „eventual neromană''.[3]

Analogii relativ apropiate pentru exemplarul de la Augsburg se cunosc în davae-le şi cetăţile geto-dacice din Transilvania şi Muntenia, unde apar şi în morminte. Caracteristic acestor zăbale sînt psaliile cu doi

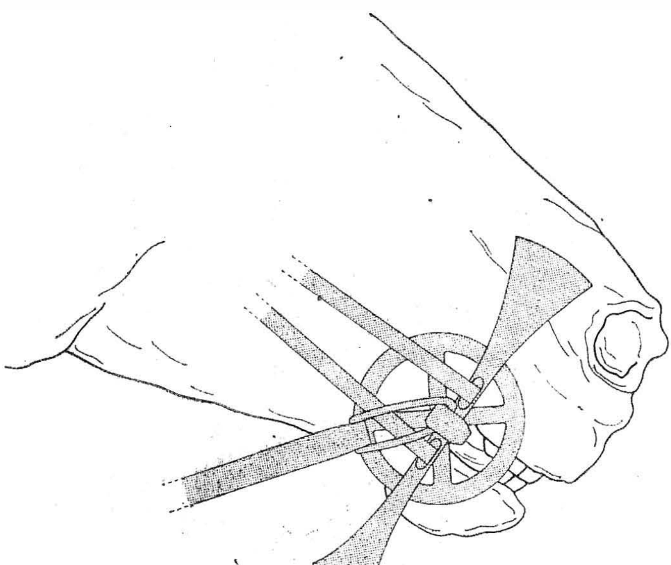

Fig. 1. Reconstituirea căpăstrului.

[1] W. Hübener, *Die römischen Metallfunde von Augsburg-Oberhausen*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, 28, 1973.

[2] Pentru zăbalele sud-esteuropene vezi W. M. Werner, *Trensen an der unteren und mittleren Donau vom 6.—1. Jahrh. v. Chr.*, PBF, 16 (în curs de tipărire). Un studiu despre zăbalele cu pîrghie este de asemenea sub tipar.

[3] W. Hübener, *op. cit.*, p. 28. Despre complexul de la Augsburg-Oberhausen, cf. C. M. Wells, Saalburg Jahrbuch, 27, 1970, p. 63—72; W. Hübener, *op. cit.*, p. 17—25.

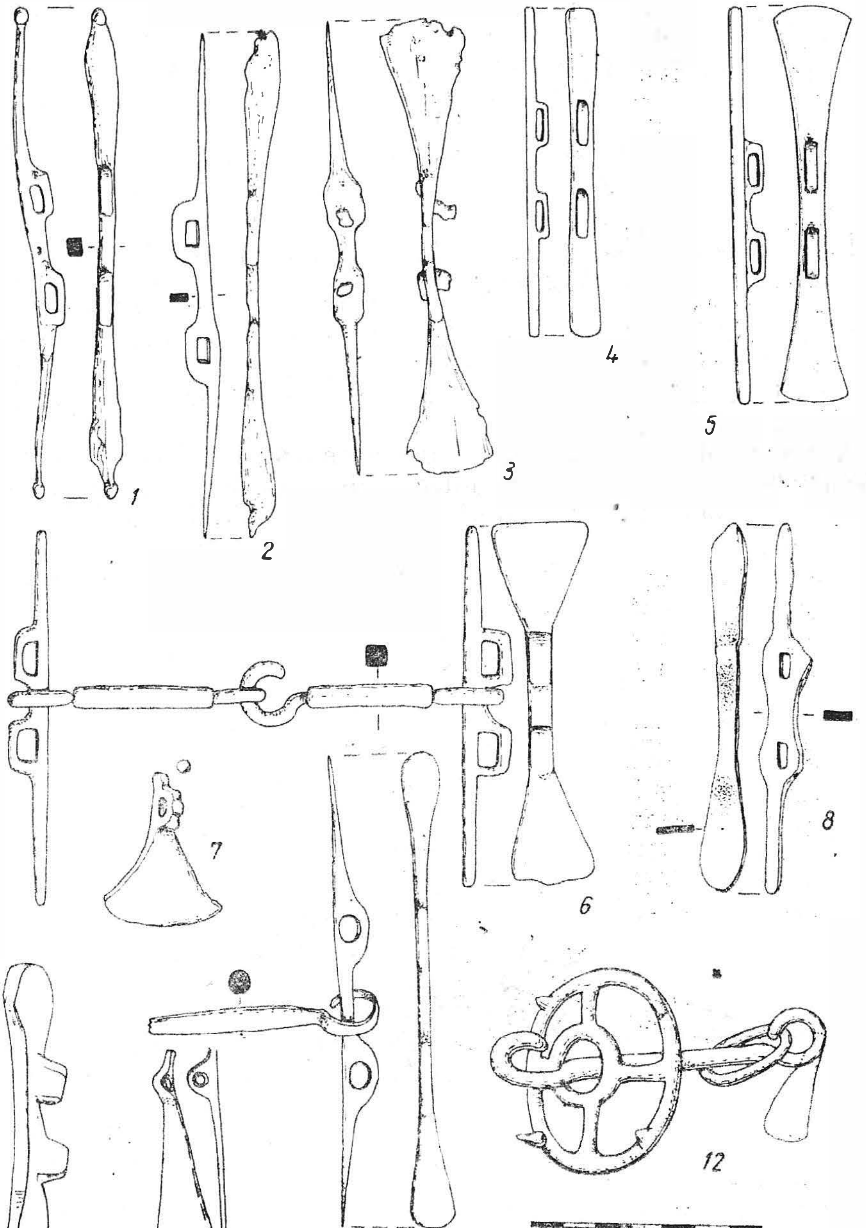

Fig. 2. 1 Augsburg-Oberhausen; 2,12 Popeşti; 3 Bizdina; 4—5 Costeşti; 7, 10 Piatra Craivii; 6 Grădiştea Muncelului; 8 Ocniţa; 9 Pecica; 11 Polovragi.

ocheți, precum și lățirea în formă de evantai a extremităților acestor psalii. Această din urmă particularitate poate diferi de la piesă la piesă. Exemplarul cu extremitatea cea mai extinsă s-a descoperit la Piatra Craivii (fig. 2/7), pe cînd psaliile de la Costești (fig. 2/4), Polovragi (fig. 2/11) și Răcătău (fig. 3/3,4) au capetele mai înguste. Pe de altă parte marginea acestor terminații poate fi rectilinie sau tinzînd spre un profil arcuit. La majoritatea psaliilor nu se mai poate stabili dacă forma actuală a marginilor se datorează sau nu uzurii. Față de psaliile mai sus menționate cea de la Augsburg-Oberhausen se termină cu o mică bilă la capete.

Un alt element caracteristic al acestor zăbale sînt rotițele cu spini, prinse pe muștiuc. Din păcate nu toate zăbalele descoperite păstrează această particularitate, așa că nu se mai poate ști precis dacă ele se vor fi pierdut sau dacă nu vor fi existat inițial.

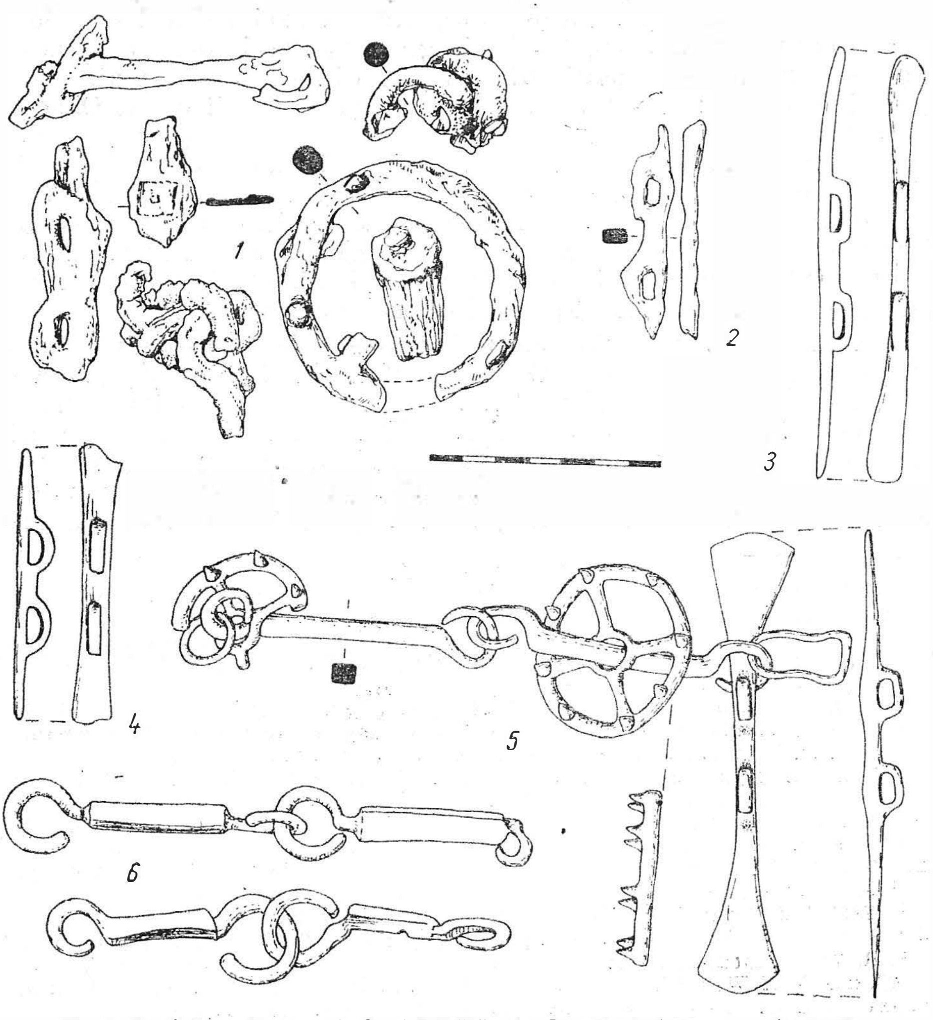

Fig. 3. 1—2 Popești, tum. 4; 3—4 Răcătău de Jos; 5 Radovanu; 6 Costești.

ocheţi, precum şi lăţirea în formă de evantai a extremităţilor acestor psalii. Această din urmă particularitate poate diferi de la piesă la piesă. Exemplarul cu extremitatea cea mai extinsă s-a descoperit la Piatra Craivii (fig. 2/7), pe cînd psaliile de la Costeşti (fig. 2/4), Polovragi (fig. 2/11) şi Răcătău (fig. 3/3,4) au capetele mai înguste. Pe de altă parte marginea acestor terminaţii poate fi rectilinie sau tinzînd spre un profil arcuit. La majoritatea psaliilor nu se mai poate stabili dacă forma actuală a marginilor se datorează sau nu uzurii. Faţă de psaliile mai sus menţionate cea de la Augsburg-Oberhausen se termină cu o mică bilă la capete.

Un alt element caracteristic al acestor zăbale sînt rotiţele cu spini, prinse pe muştiuc. Din păcate nu toate zăbalele descoperite păstrează această particularitate, aşa că nu se mai poate şti precis dacă ele se vor fi pierdut sau dacă nu vor fi existat iniţial.

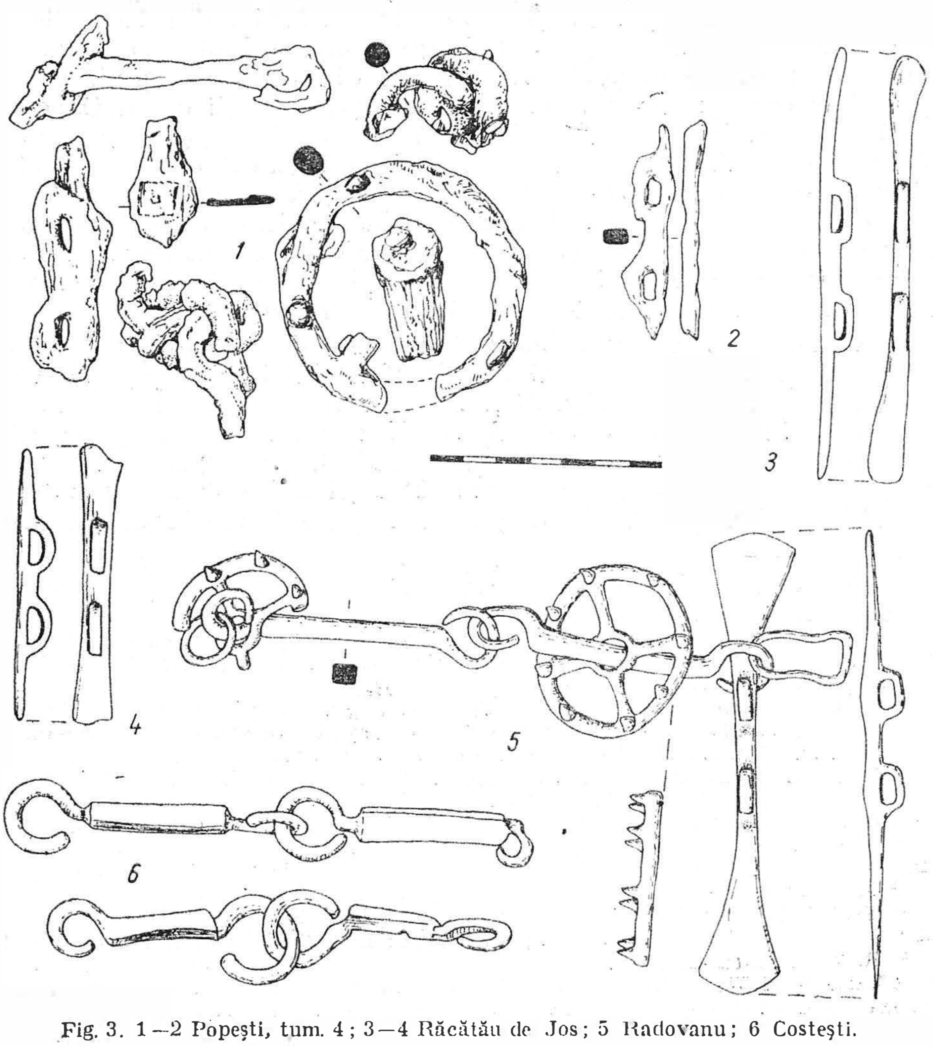

Fig. 3. 1–2 Popeşti, tum. 4; 3–4 Răcătău de Jos; 5 Radovanu; 6 Costeşti.

în mormîntul cu coif din tumulul 4, nu departe de Popeşti-„Nucet'' (fig. 3/1). A. Vulpe mai citează două rotiţe de la Piatra Craivii încă nepublicate [15]. O rotiță cu spini, descoperită la Costești, pare a proveni de la o astfel de zăbală [16]. Din această serie ar mai putea face parte şi un fragment de zăbală, respectiv muștiucul cu monturi în formă de cruce, aflat la Ocniţa [17]; dar numai cu condiţia ca monturile să fi constituit fragmente ale rotiţei. Restul pieselor menționate aici sînt psalii izolate.

Partea cea mai mare a descoperirilor de pînă acum provine din așezări sau cetăţi. Numai piesele de la Radovanu și din tumulul 4 de la Popeşti sînt găsite sigur în morminte. La un exemplar de la Popeşti (o psalie) [18], descoperită în săpăturile vechi ale lui D. V. Rosetti, nu se poate determina proveniența (fig. 2/2).

În afara psaliei de la Augsburg-Oberhausen, s-au mai confecţionat și alte piese din bronz, cum arată o formă de turnat, găsită în așezarea de la Pecica. Este un tipar de formă paralelipipedică în care s-ar fi putut turna bucăţi ce ar fi putut servi la prelucrarea psaliilor (fig. 2/9).

În afară de psalii izolate și zăbale mai mult sau mai puţin întregi sînt cunoscute şi muștiucuri izolate (fig. 3/6), care corespund zăbalei de la Grădiștea Muncelului (fig. 2/6). Apartenența acestor muștiucuri, aflate izolat, la psaliile de forma celor aici studiate nu este certă. Ele pot aparține eventual și tipului de zăbală cu psalie în forma de *C* și cu o singură urechiușă rectangulară la mijloc [19]. Pe baza doar a muștiucurilor, chiar bine păstrate, nu se poate face determinarea sigură a apartenenței tipologice a zăbalei. Toate aceste muștiucuri singuratice provin din cetatea de la Costești [20]. Nu au fost publicate mai multe detalii cu privire la condițiile de descoperire.

În stadiul actual al cunoștințelor răspîndirea acestui tip de zăbală pare că se concentrează în davae-le și cetățile dacice din Transilvania și Muntenia [21] (fig. 4). Descoperirea psaliei de la Augsburg-Oberhausen, precum și a unei piese întrucîtva asemănătoare la Zolotaia Balka, reg. Cherson, pe cursul inferior al Niprului [22], dovedește că aria de răspîndire era destul de întinsă.

Ceramica și monedele descoperite la Augsburg-Oberhausen ne dau un indiciu pentru datarea zăbalelor și respectiv a psaliilor. Ceramica din acest complex începe, după G. Ulbert, cel mai devreme în anul 15 î.e.n.[23].

---

[15] A. Vulpe, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 214, nota 39.

[16] Nu am informaţii dacă în materialele descoperite în davae-le și cetăţile dacice mai există astfel de piese.

[17] D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, pl. 49/12.

[18] Pentru piesa aflată în Muzeul de istorie al municipiului București (inv. 14.689) este dată o dată lungimea de 16 cm (M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, București, 1979, p. 203), iar în alt loc 14,8 cm (*Die Daker*. Catalog de expoziţie la Köln. Mainz, 1980. nr.-cat. 274).

[19] Tip IX după Werner, *op. cit.* (nota 2); cf. și Glodariu şi Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 73/28.33; Zirra, *op. cit.*, pl. 8/9.11.

[20] Este de așteptat, ca printre materialele nepublicate din alte cetăţi sau davae să se găsească asemenea piese.

[21] În așezările din partea răsăriteană a României au fost utilizate alte tipuri de zăbale (cf. Werner, *op. cit.*, [nota 2] tipurile V/C--E).

[22] Arheologija Ukrains'koi R.S.R., 2, 1971, fig. 72.

[23] G. Ulbert, *Die römische Keramik aus dem Legionslager Augsburg-Oberhausen*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, 14, 1960, p. 29.

şi durează, potrivit examenului monedelor găsite, pînă în anii 14 sau 17 e.n.[24]. Dacă psalia provine din acest lot, ea poate fi datată în mod precis într-un interval de treizeci ani.

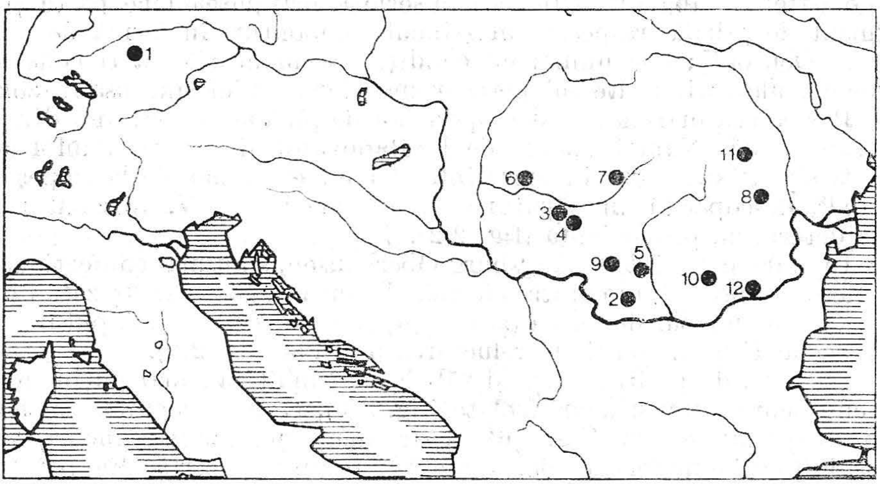

Fig. 4. Răspîndirea zăbalelor de tipul aici în discuție: 1 Augsburg-Oberhausen; 2 Bizdîna; 3 Costești; 4 Grădiștea Muncelului; 5 Ocnița; 6 Pecica; 7. Piatra Craivii; 8 Poiana; 9 Polovragi; 10 Popești; 11 Răcătău de Jos; 12 Radovanu.

În comparație cu această datare, cea a davae-lor și cetăților preromane din Transilvania nu este atît de sigură [25]. A. Vulpe datează tumulii din preajma davei de la Popești între cca 150 î.e.n. pînă în timpul împăratului Augustus. O monedă de argint de proveniență locală din tumulul 4 este apreciată ca aparținînd perioadei între 150 și 80 î.e.n. dar din același tumul provine o amforă de tip Kos; cele două obiecte par a fi coexistat mai ales în prima jumătate a sec. I. Pentru tumulul 2 se propune datarea în a doua jumătate a aceluiași secol [26].

Pentru cetatea de la Costești se presupune o perioadă de existență între sfîrșitul sec. II î.e.n. pînă la începutul sec. II e.n. [27]. Pe de altă parte, M. Babeş nu găsește în materialul arheologic de la Costești, atît printre monede, cît și printre piesele de import, nici un element care ar putea data sigur înainte de mijlocul secolului I î.e.n. Nici în complexul de la Grădiștea Muncelului nu s-au găsit obiecte care ar putea data cu siguranță înaintea celei de-a doua jumătăți a sec. I î.e.n. [28]. În cadrul ambelor descoperiri citate nu este cunoscută poziția stratigrafică a zăba-

---

[24] K. Kraft, Bonner Jahrb, 155/156, 1955/56, 95 și urm.: idem în: *Aus Bayerns Frühzeit. Friedrich Wagner zum 75. Geburtstag*, München, 1962, p. 139.

[25] Datările întemeiate în cea mai mare parte pe argumente istorice nu pot fi discutate aici.

[26] A. Vulpe, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 201 și 215.

[27] H. Daicoviciu și I. Glodariu, ActaMN, 13, 1976, p. 72–73; H. Daicoviciu, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest, 4–10 sept. 1976*. II, București, 1980, p. 74.

[28] M. Babeș, SCIVA, 25, 1974, p. 229 și urm.

12. Idem. Fragment de psalie (fig. 2/7): Muz. Ist. Alba Iulia. I. Berciu, A. Popa, H. Daicoviciu, *op. cit.*, fig. 25/5.

13. Idem. 2 rotițe cu spini: Muz. Ist. Alba Iulia. A. Vulpe, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 214, nota 39.

14. POIANA, com. Nicorești, jud. Galați: Psalie. R. Vulpe și col., SCIV, 2, 1951, p. 202 fig. 22/8.

15. POLOVRAGI-„PADEȘ", jud. Gorj: Psalie cu jumătate de muștiuc (fig. 2/11): Muz. Militar Central, București.

16. POPEȘTI-„NUCET", com. Mihăilești, jud. Ilfov: Fragment de psalie și de muștiuc cu rotiță cu spini (fig. 2/12): Muz. Ist. R.S.R. R. Vulpe și col., Materiale, 3, 1957, p. 239 fig. 19/3: Zirra, *op. cit.*, pl. 8/2.

17. Idem, Tum. 4: fragmente de zăbale (fig. 3/1,2): Muz. Ist. R.S.R. A. Vulpe, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 203, fig. 11/4 p. 207, fig. 16.

18. Idem. Psalie (fig. 2/2): Muz. Ist. Municipiul București (inv. 14.689). M. Turcu, *op. cit.*, pl. 9/1.

19. RĂCĂTĂU DE JOS, com. Horgești, jud. Bacău: psalie (fig. 3/3): Muz. Bacău (inv. 7764). V. Căpitanu, Carpica, 8, 1976, pl. 45/12: Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 73/23; Zirra, *op. cit.*, pl. 8/5.

20. Idem: psalie (fig. 3/4): Muz. Bacău. Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 73/31; Zirra, *op. cit.*, pl. 8/7.

21. RADOVANU, jud. Ilfov: zăbală (fig. 3/5): Muz. militar central. A. Vulpe, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 209 fig. 18/5; Zirra, *op. cit.* pl. 8/1.

EIN DAKISCHER TRENSENKNEBEL AUS BAYERN

ZUSAMMENFASSUNG

Vorgestellt wird ein dakischer Trensenknebel aus Augsburg-Oberhausen aus der Zeit 1. Jh. v.u.Z. — 1. Jh. u. Z. Dabei werden auch Vergleichsstücke aus dem dakischen Gebiet behandelt. Eine deutschsprachige Version ist erschienen: Archäologisches Korrespondenzblatt, 13, 1983, 235—240.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Wiederherstellung des Zaumzeuges.

Abb. 2. 1 Augsburg — Oberhausen; 2,12 Popești; 3 Bîzdîna; 4 - 5 Costești; 7, 10 Piatra Craivii; 6 Grădiștea Muncelului; 8 Ocnița; 9 Pecica; 11 Polovragi.

Abb. 3. 1—2 Popești, Grobhügel 4; 3—4 Răcătău de Jos; 5 Radovanu; 6 Costești.

Abb. 4. Verbreitung der hier behandelten Trensen: 1 Augsburg — Oberhausen; 2 Bîzdîna; 3 Costești; 4 Grădiștea Muncelului; 5 Ocnița; 6 Pecica; 7 Piatra Craivii; 8 Poiana; 9 Polovragi; 10 Popești; 11 Răcătău de Jos; 12 Radovanu.

lelor. Sfîrșitul așezărilor din Munții Orăștiei este presupus în timpul campaniilor lui Traian [29].

Potrivit tipurilor ceramice și a ultimelor monede care provin din al treilea sfert al sec. I î.e.n., sfîrșitul așezării de la Radovanu este situat mai devreme [30].

D. Berciu datează nivelul II de la Ocnița, cel în care s-a descoperit psalia, ca aparținînd primei jumătăți a sec. I î.e.n. [31]. M. Babeș arată dimpotrivă că monedele ce însoțesc acest nivel au pătruns în Dacia preromană masiv abia după mijlocul sec. I î.e.n. De asemenea, majoritatea fibulelor publicate și atribuite acestui nivel trebuie datate în sec. I e.n.[32].

Pe baza descoperirilor din cetatea de la Piatra Craivii se admite că sfîrșitul cetății ar fi fost la finele secolului I î.e.n. sau la începutul celui următor, pe cînd dava de la Răcătău ar mai fi durat încă aproximativ un secol [33].

Dacă sintetizăm aceste datări, se constată că zabalele cu psalii cu doi ocheți și cu capetele lățite în formă de evantai circulă începînd înainte de jumătatea sec. I î.e.n. pînă la mijlocul sec. I e.n., poate chiar pînă în timpul campaniilor lui Traian. Este fără folos orice ipoteză pentru a explica existența unei psalii de proveniență dacică din perioada preromană la Augsburg-Oberhausen, pe baza unei singure piese [34].

LISTA DESCOPERIRILOR

1. AUGSBURG-OBERHAUSEN: Psalie (fig. 2/1): Römisches Museum Augsburg (inv 0/440). W. Hübener, *op. cit.*, pl. 24/15.
2. BÎZDÎNA, com, Calopăr, jud. Dolj: Psalie (fig. 2/3). Zirra, *op. cit.*, p. 131.
3. COSTEȘTI, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara: Psalie (fig. 2/4); Muz. Ist. Transilvaniei (inv. 571). Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 73/24; Zirra, *op. cit.*, pl. 8/6.
4. Idem, psalie (fig. 2/5); Muz. Ist. Transilvaniei (inv. 580). Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 73/22; Zirra, *op. cit.*, pl. 8/3.
5. Idem; Rotiță cu spini (?): Muz. Ist. Transilvaniei (inv. 8138). Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 59/11.
6. Idem. Muștiuc de zăbală (fig. 3/6): Muz. Ist. Transilvaniei. Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 73/34—37: Zirra, *op. cit.*, pl.8/12—14.
7. GRĂDIȘTEA MUNCELULUI, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara: Zăbală (fig. 2/6): Muz. Ist. Transilvaniei. Glodariu și Iaroslavschi, *op. cit.*, pl. 73/30: Zirra, *op. cit.*, pl. 8/4.
8. OCNIȚA-„CETATEA 1", com. Ocnele Mari, jud. Vîlcea: Psalie (fig. 2/8). Berciu, *op. cit.*, pl. 92/9.
9. Idem. Muștiuc cu fragmente de rotițe (?). Berciu, *op. cit.*, pl. 49/12.
10. PECICA-„ȘANȚUL MARE", jud. Arad: Formă de turnat (fig. 2/9): Muz. Ist. Transilvaniei (inv. A2/37). I. H. Crișan, ActaMN, 6, 1969, p. 93, pl. 1/11; idem, *Ziridava*, Arad, 1978, pl. 117/7.
11. PIATRA CRAIVII, com. Cricău, jud. Alba: Fragment de psalie (fig. 2/10): Muz. Ist. Alba Iulia. I. Berciu, A. Popa, H. Daicoviciu, Celticum, 12, 1965, fig. 25/2.

---

[29] Vezi supra nota 25.
[30] M. Babeș, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 137.
[31] D. Berciu, *op. cit.* (nota 17), p. 151.
[32] M. Babeș, SCIVA, 33, 1982, p. 253 și urm.
[33] Idem, Dacia, N.S., 19, 1975, 136 și fig. 7.
[34] S. von Schnurbein, Germania, 57, 1979, p. 117—134, a publicat și alte piese tracogetice găsite în Europa centrală, printre altele o sică din lemn, descoperită în castrul de la Bergkamen-Oberaden, Kr. Unna, Nordrhein-Westfalen (R.F.G.).

CAPSULE DE SIGILII ROMANE DIN DACIA ȘI MOESIA INFERIOARĂ

DE

CRIȘAN MUȘEȚEANU

Printre piesele mărunte apărute într-o serie de așezări din Dacia și Moesia Inferioară se numără și capsulele din bronz pentru protejarea sigiliilor. Ele sînt formate dintr-o cutiuță port sigiliu prevăzută de obicei la partea inferioară cu trei orificii prin care se introducea șnurul. În capsulă se turna ceara pe care se aplica sigiliul, reprezentat de o gemă încastrată în inelul ce se purta pe deget. Port sigiliul are pe părțile laterale două crestături pe unde sînt scoase firele șnurului. Capsula port sigiliu se închidea cu un capac prevăzut la partea exterioară cu o decorație din email. Sigiliile erau atașate diverselor acte sau scrisori. Și în morminte erau depuse scrisori cu caracter de talisman, purtînd de asemenea sigilii [1].

Capsulele de sigilii sînt în momentul de față destul de puțin cunoscute în Dacia [2], iar după datele noastre în Moesia Inferioară ele nu sînt semnalate. În unele cazuri, mai ales atunci cînd sînt fragmentare, pieselor respective nu li se indică în mod corect destinația reală. La acestea se mai adaugă încă două loturi descoperite, unul la Micia, în cadrul săpăturilor arheologice efectuate în castru și în așezarea civilă, iar celălalt lot se compune din piese recoltate în urma unor cercetări de suprafață din zona Durostorului [3]. Din Transilvania mai este cunoscut un exemplar descoperit cu ani în urmă.

Capsulele pentru protejarea sigiliilor sînt de forme diferite. Cele prezentate de noi se împart în trei categorii :

I. *Caspule pentru protejarea sigiliilor de formă circulară.* Din acest tip avem o piesă de la Durostorum în Moesia Inferioară (nr. 1). În Dacia este cunoscută una de la Tibiscum (nr. 2), datată în veacurile II—III e.n. [4]. Această formă are analogii în Raetia, în castrul de la Aislingen din secolul I e.n., în Germania, la Trier și Marpingen, în veacurile II—III, și în Pannonia, la Siscia și Poetovio din aceeași perioadă de timp [5].

---

[1] N. Walke, *Das römische Donau Kastell Straubing-Sorviodurum*, în Limes Forschung, 3, Berlin, 1965, p. 58 ; A. Kolling, Germania, 52, 2, 1974, p. 478.

[2] Doina Benea, ActaMN, 19, 1982, p. 337 ; M. Bărbulescu, Potaissa, 3, 1982, p. 19.

[3] Exemplarul din castrul de la Micia ne-a fost oferit spre publicare, împreună cu toate datele legate de cl. de Liviu Petculescu, cele de la Durostorum de către Dan Elefterescu, cărora le mulțumim și pe această cale.

[4] Doina Benea, *op. cit.*, p. 337, nr. 1.

[5] G. Ulbert, *Die römischen Donau Kastelle Aislingen und Bürghöfe*, Limes Forschung, Berlin, 1959, p. 94. pl. 21, 9, nr. 10 11 ; R. Schindler, *Führer des Landesmuseum Trier*, Trier, 1970, p. 56, pl. 163 ; A. Kolling, *op. cit.*, p. 478 ; I. Sellye, *Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, DissPann, 2, VIII, 1939, pl. XV, 1—5.

S C I V A, tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 361—365

Piesa de la Durostorum recoltată fortuit, ne lipseşte de posibilitatea de datare precisă. Corelînd-o cu celelalte descoperiri din zonă credem că nu greşim încadrînd-o în răstimpul veacurilor II—III.

II. *Capsulă pentru protejarea sigiliilor de formă rombică.* Această formă îşi găseşte analogii în vicusul de la Sorviodurum, în Raetia, în veacurile II—III, la Trier, în Germania, în aceeaşi perioadă de timp şi la Aquincum, Brigetio şi Siscia, în Pannonia [6]. Din Dacia nu avem decît o singură piesă dintr-o localitate neidentificată din Transilvania, al cărei capac s-a pierdut (nr. 3). Lipsa unor date mai precise ne obligă să datăm larg capsula în secolele II—III e.n.

III. *Capsule pentru protejarea sigiliilor de formă alungită.* Este tipul cu cele mai numeroase exemplare. Din punct de vedere morfologic în această grupă pot fi încadrate şi capsulele fragmentare descoperite în castrele de la Copăceni (nr. 4) şi Buciumi (nr. 5), precum şi două piese de la Tibiscum (nr. 6—7). Cronologic ele au fost plasate în veacurile II—III, cel mai precis fiind datat sigiliul găsit în atelierul de sticlărie de la Tibiscum în a doua jumătate a secolului al II-lea [7].

La acestea vin să se adauge acum pentru Dacia încă două exemplare recoltate în cadrul cercetărilor de la Micia, unul în castru, celălalt în aşezarea civilă. Aceste capsule beneficiază de condiţii de datare precise. Astfel piesa nr. 8 în perfectă stare de conservare a apărut în dărîmăturile celui de-al treilea nivel al unui mare edificiu a cărui cercetare a început în campania din 1983. Alături de capsulă a fost găsită şi o fibulă din bronz de tipul *Fibel mit Scharniereinrichtung*, binecunoscute în Dacia unde se datează în veacul al III-lea [8].

Al doilea exemplar, nr. 9, recoltat dintr-o groapă din castru, are datare asigurată în prima jumătate a veacului al II-lea prin celelalte materiale descoperite în complexul respectiv.

Din cealaltă provincie au fost descoperite fortuit la Durostorum două piese, una întreagă, cealaltă doar capsula port-sigiliu. Prin analogie cu celelalte exemplare putem să le încadrăm cronologic în secolele II—III e.n.

Tipul este cunoscut în acestă perioadă nu numai în Dacia şi Moesia Inferioară, ci şi în alte părţi ale imperiului. În Orient, la Dura-Europos [9], în Occident, în Britannia, în Germania, la Cambodunum, pe limesul din Raetia, în vicusul de lîngă castrul de la Sorviodurum şi în Pannonia [10].

În stadiul actual al cercetărilor nu putem spune dacă forma capsulei poate oferi un reper cronologic, întrucît aceleaşi tipuri par să se regă-

[6] N. Walke, *op. cit.*, p. 58 şi 155, pl. 111, 31; R. Schindler, *op. cit.*, p. 56, pl. 163; I. Sellye, *op. cit.*, p. 83, pl. XV, 34—40.

[7] D. Tudor, OR[3], p. 276, fig. 67; N. Chirilă şi colaboratorii, *Castrul de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 70, pl. CXVII/6; Doina Benea, *op. cit.*, nr. 2—3, în Muzeul din Caracal, provenind de la Romula, se află o piesă de acest tip în perfectă stare de conservare.

[8] I. H. Crişan, ActaMP, 3, 1979, p. 299.

[9] T. G. Frisch, N. P. Toll, *The Bronze Objects. The Excavations at Dura Europos, Final Report*, IV/V, Fasc, 1, 1949, pl. 7, 9.

[10] J. P. Brushe, *Fox. First-Third Report on the Excavations on Side of the Roman Town at Wroxeter, Shropshire*, Reports of the Research Comm. of the Soc. of Antiq. of London, Oxford, 1916, 4, pl. 18, 25; W. Schleimacher, *Cambodunum-Kempten. Eine Römerstadt im Allgau*, Bonn, 1972, p. 113, fig. 55/2; N. Walke, *op. cit.*, p. 155, pl. 111, nr. 25—26; I. Sellye, *op. cit.*, p. 37 şi 83, pl. XV, 20.

sească din veacul I pînă în al III-lea. Totuși se pare că tipul III, care are o formă apropiată de cea a opaițelor, apare după cunoștințele noastre în special în complexe din veacurile II—III.

O altă problemă care va trebui rezolvată în cadrul cercetărilor viitoare este aceea a locului lor de fabricație. Numărul pieselor cunoscute pînă acum, din aceste două provincii este destul de restrîns pentru a putea trage o concluzie definitivă. În general obiectele în discuție sînt fragmentare, celor mai multe dintre ele lipsindu-le capacul, acest element al piesei fiind foarte important, deoarece el poartă decorul emailat. În stadiul actual al cunoștințelor noastre nu avem nici o identitate de decor pe piesele din Dacia sau Moesia Inferioară. Desigur că determinarea locului unde aceste obiecte au fost lucrate, într-un centru din provinciile respective sau aduse din altă parte, depinde în mare măsură de problema posibilităților de a lucra sau nu decorul emailat de meșterii locali. Este deja cunoscut că producerea emailului necesita în epoca romană o serie de cunoștințe și procedee tehnologice avansate. Ateliere pentru producerea obiectelor emailate fiind deja identificate în Gallia, Britannia și Germania, de unde se consideră că au fost vehiculate și spre provinciile de la Dunărea de mijloc și de jos[11]. Pentru Tibiscum, Doina Benea înclină să creadă că sigiliile descoperite ar fi fost produse într-un atelier local[12]. Fără a exclude această posibilitate, trebuie să spunem că pînă în momentul de față nu avem dovezi sigure ale existenței unor ateliere în care să se fi lucrat emailul la Micia și Durostorum.

În afara inscripțiilor gravate pe pietre sau bronz, care datorită durității materialului s-au păstrat pînă la noi, celelalte documente, scrise pe materiale perisabile, în imensa lor majoritate s-au pierdut. Alături de celelalte ustensile folosite pentru scris, călimări, stiluri etc., capsulele pentru protejarea sigiliilor sînt dovezi, este drept indirecte, ale existenței amintitelor documente, cele mai multe dintre ele de ordin privat, scrisori, contracte. Descoperirea acestor obiecte vine să aducă o completare asupra imaginii vieții cotidiene, ele fiind în fond noi dovezi ale folosirii scrisului în așezările mai mari sau mai mici din provinciile romane de la Dunărea de jos.

1. *Durostorum*
Muzeul județean Călărași. Inv. 19848. Se păstrează doar capsula port sigiliu, prevăzută cu patru orificii, capacul lipsește. D : 20 mm; G : 3 mm.

2. *Tibiscum*, 1978, așezare civilă, clădirea II, încăperea 2; — 0.90 m; Muzeul Banatului. Spart în mai multe bucăți. Trei cercuri în relief marchează cîmpul capacului, între ele urme de email verde. L : 25 mm.
Doina Benea, ActaMN, 19, 1982, p. 337, nr. 1.

3. *Transilvania*. Muzeul de istorie al R.S. România Inv. 54223. Se păstrează doar capsula port sigiliu, prevăzută cu trei orificii în partea inferioară, lipsă capacul. L : 30 mm; l : 18 mm.

4. *Copăceni*, castru. Se păstrează doar capsula port sigiliu, lipsă capacul. Dimensiuni : ?
D. Tudor, OR[3], p. 276, pl. 67.

5. *Buciumi*, castru. Muzeul de istorie și artă Zalău. Se păstrează doar capsula port sigiliu, capacul lipsește. L : 15 mm.

[11] K. Exner, 29 BerRGK, 1939, Berlin, 1941, p. 33; I. Sellye, *op. cit.*, p. 32; S. Thomas, Berliner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte, 6, 1966, p. 123 și urm.

[12] Doina Benea, *op. cit.*, p. 342. Pentru dimensiuni am folosit următoarele abrevieri : Lungime : L, lățime : l : grosime : G. Ilustrarea pieselor s-a făcut în ordinea numerelor de catalog.

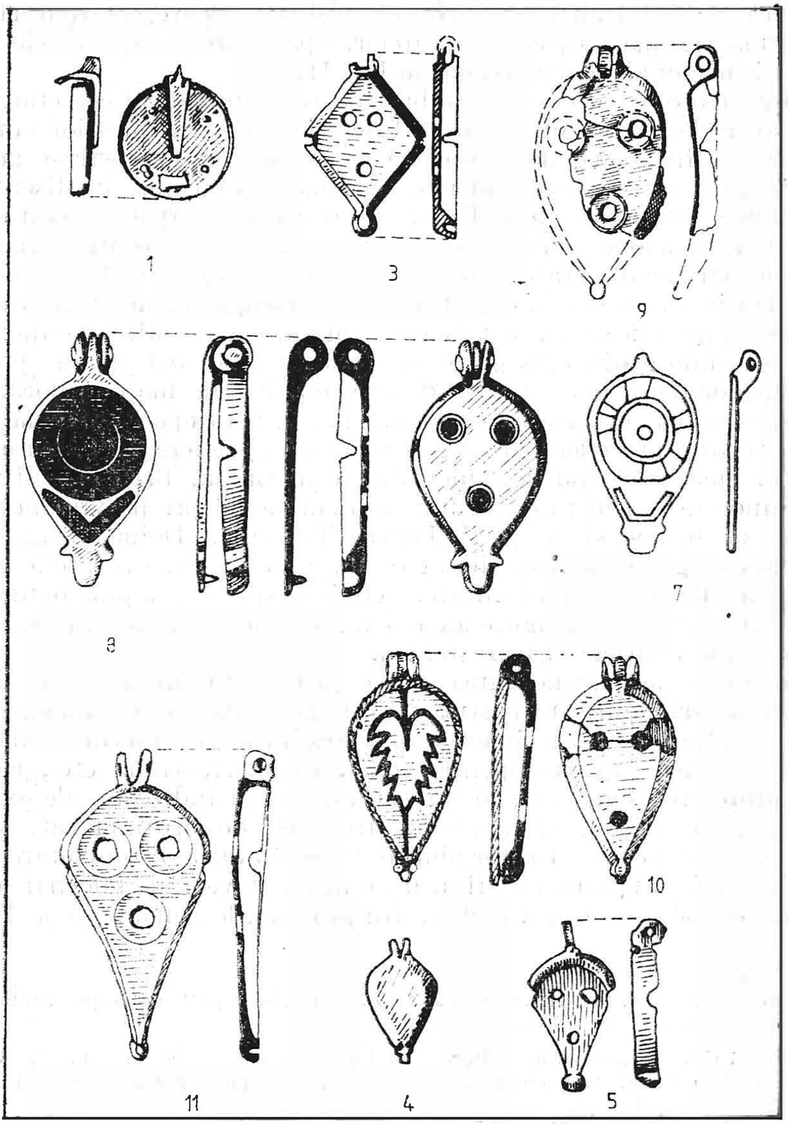

Fig. 1. Capsule de sigilii romane descoperite în Dacia şi Moesia Inferioară.

E. Chirilă, *Castrul de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 70; CXVII, 16.

6. *Tibiscum*, 1979, clădirea 1 din aşezarea civilă (atelier de sticlă), încăperea 3; —1,20 m. Muzeul Banatului. Capsula port sigiliu fragmentară. Capacul este decorat în centru cu un scarabeu schematic, partea inferioară a animalului de formă rotundă are o bulină din email alb. Două cercuri concentrice delimitează cîmpul central al piesei în spaţiul dintre acestea sint aplicate motive din sticlă lucrate în tehnica „mille fiori", în casete de 3 × 3 mm. Alternativ apar mici flori cu 9 petale de culoare albă pe fond verde sau verzi şi brune pe fond alb. Spre vîrful capacului două şănţuleţe în forma literei V care marchează a doua zonă de decor realizată identic pe fondul alb, alternat cu mici casete de sticlă monocromă maroniu gălbuie. L: 39 mm; l: 22 mm; G: 8 mm.

Doina Benea, Acta MN, 19, 1982, p. 337, nr. 2.

7. *Tibiscum*. Muzeul Banatului. Se păstrează doar capacul. În centru două cercuri concentrice în care a fost încastrată o bandă de email roșu, în centru excizat un buton, spre vîrful piesei o nervură excizată în forma literei V. L : 32 mm; l : 18 mm.
Doina Benea, *op. cit.*, p. 338, nr. 3.

8. *Micia*, ER, S : 1 ; caroul 1 ; 0,35 m. M.I.R.S.R. Inv. 175279. În perfectă stare de conservare. Fața exterioară a capacului este decorată prin încrustații fine din email albastru, care delimitează cîmpul central al piesei decorat cu email roșu. Spre vîrful capacului sînt două șănțulețe în forma literei V din email roșu. L : 41 mm; l : 21 mm, G : 5 mm.

9. *Micia*, castru, S : 1/1976, caroul 72 ; – 1,05 m, recoltat dintr-o groapă. M.I.R.S.R., Inv. 123075. L : 31 mm; l : 15 mm; G : 6 mm.

10. *Durostorum*. Muzeul județean Călărași. Inv. 1711. Capsula este spartă. Pe toată suprafața exterioară a capacului se află email verde, ca decor excizat o frunză de arțar. L : 37 mm; l : 18 mm; G : 6 mm.

11. *Durostorum*. Muzeul județean Călărași. Inv. 19149. Se păstrează doar capsula port sigiliu. L : 45 mm ; L : 24 mm ; G : 5 mm

CAPSULES GARDE SCEAUX DE LA DACIE ET DE LA MÉSIE INFÉRIEURE

RÉSUMÉ

Parmi les petits objets découverts dans les provinces du Bas Danube (Dacia et Moesia Inferior) se trouvent aussi des capsules garde sceaux en bronze émaillé.

Les pièces présentées ont été découvertes en Dacia à *Micia* (nos 8—9), *Tibiscum* (nos 2 et 6 — 7), Copăceni (no 4) et Buciumi (no 5). A celles-ci vient s'ajouter un exemplaire provenent d'une localité inconnue de la Transylvanie (no 3). En Mésie Inférieure, à *Durostorum* (nos 1 et 10—11). Du point de vue morphologique les pièces se divisent en trois types : circulaires, rombiques et de forme alongée.

Les mieux datés sont les exemplaires issus à l'occasion des fouilles archéologiques ; ainsi, de *Micia*, la capsule no 8, découverte dans un édifice de grandes dimensions et datée au IIIe siècle de n.è. et la pièces no 9 trouvée dans le camps romain, dans la première moitié du IIe siècle. A *Tibiscum* la capsule no 6 à été trouvée dans un compléxe daté dans la deuxième moitié du IIe siècle.

Les autres capsules garde sceaux trouvées fortuitement ont été datées, par l'intermédiaire des exemplaire semblables et attribuées au IIe et IIIe siècles de n.è.

EXPLICATIONS DE LA FIGURE

Fig. 1 Capsules garde sceaux de la Dacie et de la Mésie Inférieure.

OPAIȚE ROMANE CU REPREZENTĂRI DE NAVE

DE

OCTAVIAN BOUNEGRU

Este deja binecunoscut faptul că reconstituirea sub toate aspectele a problemelor care se referă la navigația militară și comercială, în epoca greacă și romană, se poate realiza numai prin coroborarea informațiilor istorico-epigrafice cu datele obținute în urma studierii diverselor reprezentări de nave. Cele cîteva mii de astfel de reprezentări, care au fost descoperite pînă în prezent, oferă, pe de o parte, prețioase informații privind mijloacele de navigație militară și tehnica de luptă navală [1], iar pe de alta, date concrete, precum și o imagine vie asupra naturii comerțului practicat în această perioadă, a rutelor de navigație și, în ultimă instanță, asupra direcțiilor și legăturilor comerciale din bazinul mediteranean și pontic. Marea importanță a acestor probleme, consecințele care decurg din rezolvarea lor, este ilustrată de tot mai numeroasele studii care abordează navigația comercială în general [2], dar și de cele al căror obiect îl formează unele aspecte particulare, tehnice ori economice [3]. În acest context se înscrie și publicarea, deocamdată restrînsă, a diverselor reprezentări de nave care se găsesc pe monumente și obiecte descoperite în Dobrogea [4]. În cele ce urmează ne îngăduim să realizăm o sumară analiză privind alte două reprezentări de vase, imprimate pe lucerne romane, cu convingerea că ele pot oferi noi știri despre comerțul practicat, în epoca romană, în vestul Mării Negre.

1 Opaiț descoperit în mod fortuit în localitatea Miercurea Sibiului (jud. Sibiu) [5]. Opaițul este lucrat din pastă fină de culoare cărămizie, acoperită cu vopsea roșie. Dimensiuni : L = 10 cm, h = 2,2 cm, d. Disc = = 6,8 cm, d. fund = 3,7 cm (fig. 1). Piesa face parte din categoria de opaițe cu ciocul triunghiular, flancat de volute [6], produse în atelierele din

---

[1] Pentru navigația militară în epoca greacă și romană, cele mai complete studii sînt : C. Torr, *Ancient Ships*, ed. a II-a, Chicago, 1964 ; C. Starr, *The Roman Imperial Navy*, Cambridge, 1960 ; D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1966 ; A. Bollini, *Antichità classiarie*, Ravenna, 1969 ; H.D.L. Viereck, *Die römische Flotte. Classis romana*, Herford, 1975.

[2] Dintre acestea le menționăm doar pe cele devenite deja clasice : W. S. Lindsay, *History of Merchand Shipping and Ancient Commerce*, Londra, 1874 ; A. Köster, *Das Antike Seewesen*, Berlin, 1923 ; J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris, 1966 ; L. Casson, *Ships and Seamanships in the Ancient World*, Princeton, 1971.

[3] Fapt confirmat, printre altele, de apariția recentă a revistei Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte, Münster, nr. 1–2 (1982).

[4] O. Bounegru, Istros, 1, 1980, p. 182–190.

[5] Piesa se găsește la Muzeul de istorie a Transilvaniei, inv. I–8102 ; țin să mulțumesc cercetătorului C. Pop pentru amabilitatea cu care mi-a oferit-o pentru studiu.

[6] C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1968, Tipul X, pl. 11, fig. 20.

S C I V A, tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 366—372

Italia, a căror perioadă de răspîndire maximă se plasează la jumătatea secolului I e.n. [7], dar care în provincii a circulat pînă în secolul al II-lea e.n.

Pe discul opaițului este imprimată silueta unei nave asimetrice cu un singur catarg (fig. 2,1). Este vorba de o navă mixtă, cu pînze și cu

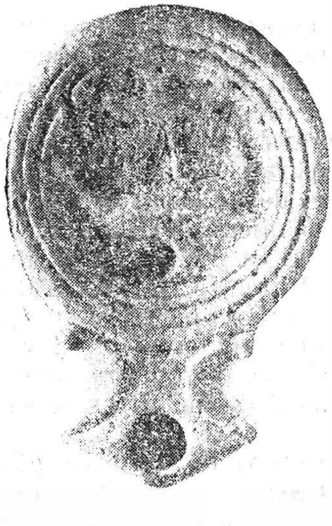

Fig. 1. Opaiț de la Miercurea Sibiului.

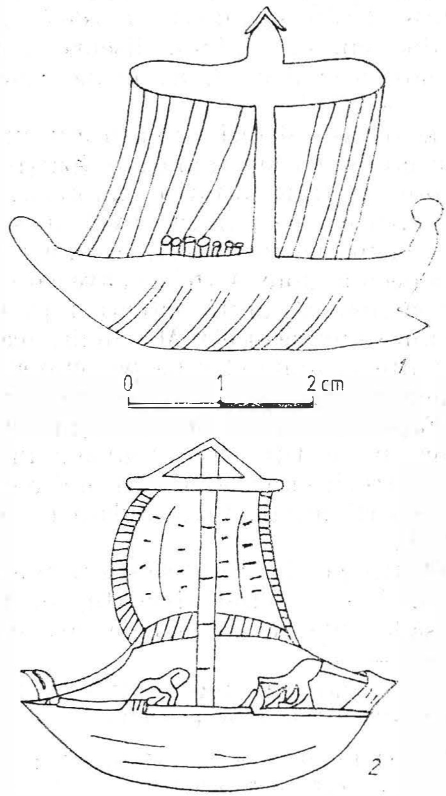

Fig. 2. 1 navă comercială pe opaițul de la Miercurea Sibiului. 2 navă comercială pe opaițul de la Histria.

rame, acestea din urmă fiind reprezentate prin cîteva caneluri fine, oblice pe bord. Deși trăsăturile navei sînt destul de schematic redate, putem distinge cîteva amănunte interesante. Catargul *(malus)* susține velatura, reprezentată de vela principală *(uela, carbassa)* strînsă pe vergă. Se mai pot observa balansinele *(ceruchi)* care susțin verga. Strîngătoarele de vergă sînt puse în evidență prin cîteva linii, puțin oblice. Deasupra vergii apare o piesă ovală, care este *carchesium*. Rolul acestei piese, confecționată din lemn și cu mai multe orificii, era multiplu. În primul rînd, prin orificiile de care vorbeam treceau cordajele pentru ridicarea sau coborîrea vergii *(chalatorii funes)*; aceeași piesă servea drept platformă la catarg (cuib de veghe) [8]. De asemenea, prin adaptare, ea putea fi folosită la încărcarea și descărcarea mărfurilor din navă [9].

---

7 D. Ivanyi, DissPann, seria II, 2, Budapesta, 1935, tipul I, varianta III, pl. V, 7.
8 E. Saglio, art. *Carchesium*, DA, I, p. 910, fig. 186; J. Rougé, *op. cit.*, p. 52.
9 Vitruvius, *De architectura*, X, 5.

Pupa este prelungă, iar aparatul de guvernare nu este reprezentat. Prora este înaltă, puternic curbată spre interior. Partea din față a navei este prelungită cu acel *proembolion*, piesă de lemn, ascuțită, întărită de obicei cu un vîrf metalic, întîlnită în special la vasele de război romane [10]. Extremitatea superioară a prorei (*stolos*) este recurbată, avînd formă de volută. În epoca romană această parte a navei, placată de obicei cu piese metalice și care se numea *akrostolion*, era ornamentată cu măști umane (feminine sau masculine), discuri și uneori cu protome zoomorfe [11]. În cazul nostru credem că avem de-a face cu un *akrostolion* ornamentat cu un disc metalic [12].

Deși vasul descris are aspectul unuia de război, mai ales după înfățișarea prorei, considerăm că el aparține categorici de nave comerciale și că folosea la transportarea amforelor. La această concluzie ne conduce constatarea că, pe puntea navei, în stînga catargului, sînt reprezentate foarte schematic cîteva recipiente, așezate unul lîngă altul, care nu pot fi altceva decît amfore. Astfel de nave care transportau amfore sînt cunoscute în lumea romană, grație cîtorva reprezentări de pe mozaicuri [13], dar nu știm cum se numeau ele. Mai mult, această manieră de redare a modului de stivuire al amforelor de pe puntea vasului în discuție o întîlnim la reprezentarea unei nave de pe un relief de la Muzeul Național din Roma [14].

Faptul că vasul care ne reține atenția era propulsat și cu ajutorul ramelor nu constituie un argument în favoarea atribuirii lui navelor de război, întrucît cunoaștem mai multe exemple de *naues onerariae* (corăbii de transport) mixte, toate redate pe mozaicuri datînd din secolele II—IV e.n. [15].

Opaițe pe al căror disc sînt reprezentate nave de acest tip, găsim în Pannonia [16] și la Vindonissa (fig. 3, 2) [17]. Ceea ce ni se pare interesant este însă faptul că același tip de vas, cu rame și cu pînze, cu aceeași formă

---

[10] P. M. Duval, RA, 1948, p. 345. Cf. mai ales R. J. Steffy, The Mariner's Mirror, 69, 3, 1983, p. 229–250, unde este prezentat un astfel de *proembolion*, realizat din bronz, descoperit la Athilt.

[11] P. M. Duval, *op. cit.*, p. 347, fig. 2,12; recent a apărut un studiu special despre acest *akrostolion* (I. Pekáry, Boreas, 6, 1983, p. 119–127, în care autoarea analizează toate reprezentările de *akrotolion* pe navele elenistice și romane; pornind de la natura și modul de redare al fiecăruia, I. Pekáry distinge cinci tipuri de *akrostolion*: I cu cap de animal, II cu cap de pasăre, III cu disc, IV cu măști de figuri umane, V cu diverse protome. Analizînd evoluția acestor tipuri de *akrostolion*, autoarea reușește chiar să surprindă, pentru fiecare dintre ele, două sau trei variante. Foarte important este faptul că, pentru fiecare tip și variantă în parte, sînt enumerate toate exemplele de reprezentări cunoscute pînă în prezent. Acest studiu, alături de un altul în care aceeași autoare analizează ornamentul de la pupa navelor antice, *cheniscus*, (vezi Boreas, 5, 1982), constituie o importantă contribuție la problema ornamentelor vaselor comerciale și de război din epoca greco-romană.

[12] I. Pekáry, Boreas, 6, 1983, p. 124, pl. 17, 4, tipul III a.

[13] G. Becatti, *Scavi di Ostia*, IV, Roma, 1961, p. 81, nr. 127, pl. CLXXXII; P. M. Duval, MEFR, 61, 1949, pl. 3, 24.

[14] R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford, 1960, pl. XXV, b.

[15] Mozaicurile de la: Caesarea (Cherchel) — Tunisia, L. Leschi, *Algérie Antique*, Paris, 1952, p. 174; El Aliba — Tunisia, L. Foucher, *Navires et barques figurés sur les monuments découverts à Sousse et aux environs*, Tunis, 1957, p. 24; Sussa — Tunisia, *ibidem*, p. 9 — 11, fig. 2—3; Ameixoul—Portugalia, K. Parlasca, *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Römisch-Germanische Forschungen, Band 23, p. 136, pl. 102.

[16] D. Ivanyi, *op. cit.*, pl. XIII, 5.

[17] S. Loeschcke, *Die Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919, tipul I b — I c, pl. IX.

a prorei, îl întîlnim pe o monedă callatiană autonomă, tipul cu bustul Demetrei pe avers (fig. 3, 1)[18]. În aceste condiţii ne gîndim că nu este cu totul improbabil că astfel de nave, care transportau amfore, au circulat, în epoca elenistică, în zona de vest a Mării Negre[19]. Oricum, ni se pare important că, graţie acestei reprezentări, putem cunoaşte azi încă un gen de nave care aveau rolul de a transporta amfore pe calea mării. Dacă

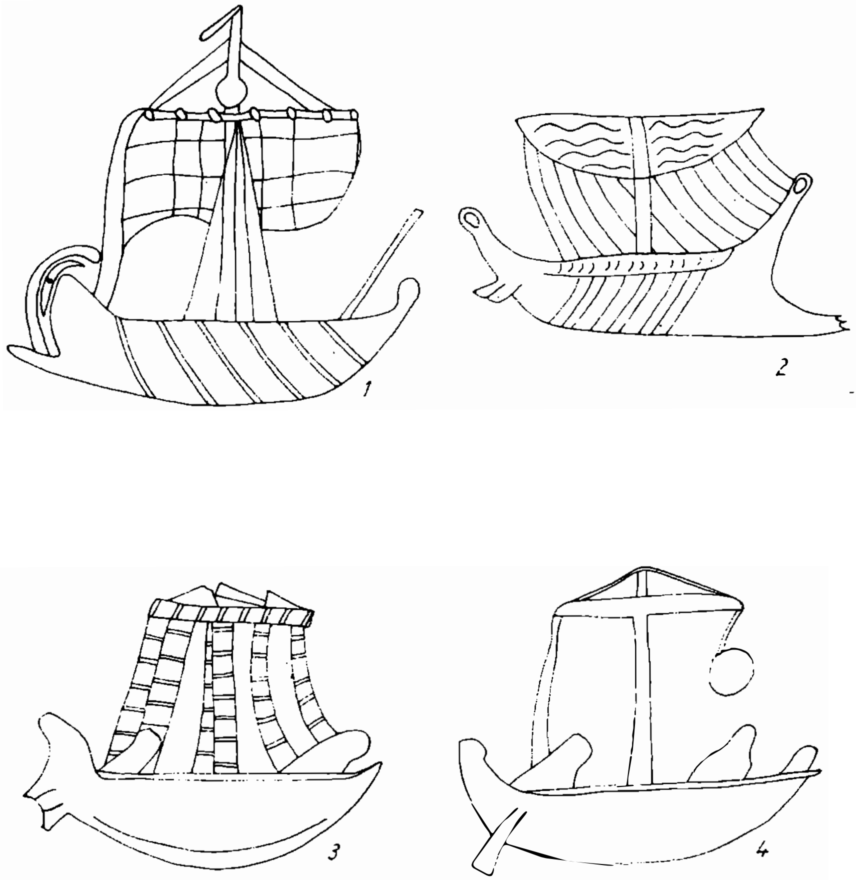

Fig. 3. 1 navă comercială pe o monedă de la Callatis. 2 navă comercială pe un opaiţ de la Vindonissa. 3–4 nave comerciale pe opaiţe produse de Eutyches.

[18] Muzeul de Istorie naţională şi arheologic din Constanţa, inv. 88410.

[19] În cazul în care am accepta această ipoteză, putem presupune că tipul de navă prezentat este folosit mai întîi de greci, pentru ca apoi să fie folosit şi de către romani. Dealtfel, este deja demonstrat că multe din elementele şi părţile componente ale navelor romane, comerciale şi de război, sînt preluate de la cele greceşti. Ne referim în primul rînd la forma cocii, la profilul etravei, la greementul navelor, la prezenţa scărilor pe reprezentările de vase romane; pe lîngă acestea, alte elemente constitutive ale corăbiilor romane sînt preluate de la greci: *proembolonul*, extremitatea superioară a prorei, *stolos*, ornamentele de la pupa. Toate aceste elemente au suferit în epoca romană transformări esenţiale, atît în ceea ce priveşte forma, cît şi funcţionalitatea. Pentru aceste probleme, vezi: P. M. Duval, RA, 1948, p. 339–351; idem, Gallia, 5, 1947, 1, p. 123–142; A. Pézard, REL, 25, 1947, p. 215–235; J. N. Svoronos, Journal international d'archéologie numismatique, 16, 1914, p. 81–153.

ele vor fi fost folosite și în zonele noastre, așa cum am presupus, rămîne să se confirme de viitoarele descoperiri.

2 Opaiț păstrat fragmentar, descoperit în campania din 1974 în edificiul termal I de la Histria [20]. Dimensiuni : h = 3 cm, d = 8 cm. Astfel de opaițe au circulat la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. și la începutul celui următor [21].

Pe discul opaițului este imprimată o navă simetrică cu un singur catarg (fig. 2, 2). Bordul vasului este rotunjit, bordajul fiind marcat printr-o linie incizată. Nu este reprezentat aparatul de guvernare. Prora și pupa sînt ușor înălțate. Catargul este ranforsat cu benzi metalice de întărire. Vela principală *(uela)* deschisă, este prevăzută cu benzi de întărire ; verga *(antemna)* este susținută de balansine *(ceruchi)*, schițate prin patru linii. Benzile de întărire ale velei sînt bine distincte, iar cele orizontale sînt doar sugerate, ele fiind prevăzute cu acele inele prin care treceau strîngătoarele de velă. Benzile marginale *(grandee)* sînt conturate mai precis prin incizii dese. Sînt schițate și scotele *(propedes)* [22] prinse de extremitățile navei. Pe puntea navei se găsesc două personaje, înclinate spre dreapta, care execută probabil o manevră.

Din punctul de vedere al greementului, vasul face parte din categoria de nave cu un singur catarg care, în izvoarele antice, nu sînt denumite precis, spre deosebire de cele cu două catarge (διάρμενος), sau de cele cu trei catarge (τριάρμενος)[23]. Din punct de vedere al funcționalității sale, ea se încadrează în categoria de vase comerciale *(naues onerariae)*[24], și o putem identifica cu o *corbita*. Corbita este o navă prin excelență comercială, de mari dimensiuni [25], cu un singur catarg, fiind folosită în toată epoca romană [26]. Se consideră că numele acestei nave provine fie de la forma sa rotundă, asemănătoare cu un coș *(corbis)*, fie de la platforma din vîrful catargului [27]. Vase de tipul *corbita* sînt pe scară largă utilizate în transportul mărfurilor, în toată lumea romană ; dovadă stau numeroasele reprezentări pe diverse monumente [28]. Astfel de vase au circulat în

---

[20] Al. Suceveanu, *Histria. VI. Les thermes romains*, București, 1982, p. 99, pl. III ; piesa a fost descoperită în nivelul corespunzător fazei a III-a a termelor I, datat în ultimul sfert al secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea e.n.

[21] Ph. Bruneau, *Les Lampes*. Exploration archéologique de Delos, 26, Paris, 1965, pl. 32, 4670.

[22] Pentru toate aceste detalii, vezi J. Rougé, *La marine dans l'Antiquité*, Paris, 1975, p. 60–65.

[23] Idem, *Recherches...*, p. 49.

[24] H.D.L. Viereck, *op. cit.*, p. 148–153.

[25] *Thesaurus Linguae Latinae*, art. *Corbita*, vol. IV, col. 948 : *Corbita est genus nauigii tardum et grande.*

[26] E. Roschah, art. *Corbita*, DA, I, p. 1505 ; C. Torr, *op. cit.*, p. 121 ; P.M. Duval, MEFR, 61, 1949, p. 133, pl. III, 1–2 ; J. Rougé, *op. cit.*, p. 74.

[27] P. M. Duval, *op. cit.*, p. 134.

[28] Histria (altar funerar al lui Philiskos Zotikou) : Gr. Tocilescu, AEM, 1882, nr. 79 ; G. Bordenache, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 210, fig. 29. Tomis (altar votiv) : I. Stoian, SCIV, 16, 1965, 3, p. 327, fig. 10. Izmir (relief funerar) : E. Pfuhl, H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz, 1977, p. 488, nr. 2030. Narbonne (două reliefuri funerare) : E. Esperandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, vol. I, Paris, 1907, p. 421, nr. 686 și p. 418, nr. 678. Ravenna (mozaicul S. Apollinare Nuovo) : M. Bollini, *op. cit.*, p. 36, fig. 6. Sesterț de la Nero : R. Meiggs, *op. cit.*, pl. XVIII, a. Monedă de la Commodus : M. Reddé, MEFR, 91, 1972, 2, p. 860, fig. 2, 5. Monedă de la Septimius Severus, E. Clausetti, Rivista Maritima, 11, 1938 p. 30, fig. 29.

secolele II—III e.n. și în zonele Pontului Stîng, după cum o dovedesc două reprezentări, una pe un monument funerar, iar alta pe un altar votiv [29].

În ceea ce privește proveniența opaițului, considerăm că este foarte posibil ca el să fi fost lucrat la Tomis. În linii generale, piesa face parte din tipul de lucerne attice, fabricate în atelierele de la Athena ale lui Eutyches, care au funcționat în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. și începutul celui următor. De la Athena provin două opaițe pe al căror disc se găsesc reprezentate nave foarte asemănătoare cu cea în discuție [30]. Ambele repezentări (fig. 3, 3—4) sînt executate în aceeași manieră de redare cu nava noastră (inciziile care pun în evidență benzile velei, corpul navei, poziția înclinată spre dreapta a celor două personaje de pe punte) dar se deosebesc de aceasta prin cîteva mici detalii, ceea ce ar demonstra că vasul de pe opaițul de la Histria ar putea să fi fost lucrat în alt atelier sau, oricum, după alte tipare. Am considerat că opaițul a putut fi lucrat în atelierele tomitane întrucît la Tomis, în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n., avem documentată existența unei officine locale care producea lucerne, fie după tipare importate de la Eutyches, fie, mai degrabă, după tipare realizate pe loc [31]. Ipoteza expusă mai sus pare a fi confirmată de faptul că, spre deosebire de opaițele lucrate în atelierele lui Eutyches, care purtau semnătura producătorului [32], cel de al Histria nu are nici o semnătură. Iată motivele pentru care opaițul cu reprezentarea unei *corbita*, descoperit la Histria, poate constitui încă o dovadă în sprijinul existenței la Tomis a unui atelier de lucerne care satisfăcea necesitățile zonei litorale a Pontului Stîng, dar și poate pe cele ale interiorului acestui teritoriu.

RÖMISCHE LAMPEN MIT SCHIFFSDARSTELLUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser behandelt zwei Lampen auf deren Spiegeln zwei antike Schiffe dargestellt werden. Die erste Darstellung, auf einer zufällig in Miercurea Sibiului (Kr. Sibiu) entdeckten Lampe, ist ein Einmaster; der Verfasser betrachtet ihn als ein Handelsschiff, das Amphoren transportierte, da auf seinem Verdeck mehrere Behälter schematisch dargestellt werden. Die Lampe ist ins I. Jh. u.Z. datierbar.

Das zweite, auf dem Spiegel einer in den Thermen I von Histria entdeckten Lampe, dargestellte Schiff wurde mit einer *corbita* identifiziert und gehört zur Kategorie der *naues onerariae*. Der Verfasser ist der

---

[29] O. Bounegru, *op. cit.*, nr. 1—2.

[30] J. Perlzweig, *The Athenian Agora. VIII. Lampes of the roman period*, Princeton, 1961, p. 34, nr. 132—133.

[31] C. Iconomu, Pontica, 7, 1970, p. 252—253 : este vorba de o descoperire relativ recentă, în urma căreia a fost pusă în evidență o groapă antică în care se găseau numeroase opaițe și părți de opaițe, neasamblate.

[32] E, EY, EYTYXEΣ; J. Perlzwcig, *op. cit.*, p. 35.

Meinung, daß diese ins IV. Jh. u.Z. datierte Lampe in den Werkstätten von Tomis hergestellt wurde, welche *lucernae* nach den vom athenischen Meister Eutyches importierten Gießformen produzierten.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1.1 Lampe mit Schiffsdarstellung von Miercurea Sibiului.

Abb. 2. 1 Handelsschiff auf der Lampe von Miercurea Sibiului. 2 Handelsschiff auf der Lampe von Histria.

Abb. 3. 1 Handelsschiff auf einer kallatianischen Münze. 2 Handelsschiff auf einer Lampe von Vindonissa. 3–4 Handelsschiffe auf von Eutyches produzierten Lampen.

DORIN POPESCU LA 80 DE ANI

Dorin Popescu este un arheolog cunoscut și apreciat în țară și în străinătate, care și-a dedicat arheologiei multe decenii din viață. Datorită fructuoasei sale activități științifice, ca și pentru înaltele sale calități umane, ne facem o plăcută datorie în a-l omagia cu prilejul împlinirii venerabilei vîrste de 80 de ani și a celor 60 de ani de la începutul activității în cadrul Muzeului național de antichități.

Dorin Popescu s-a născut la 25 mai 1904, în comuna Făget, jud. Timiș. A făcut studiile secundare la Brașov, iar cele universitare la Facultatea de litere și filozofie din București (între anii 1921—1925), fiind elev al lui Vasile Pârvan. Datorită pasiunii depuse în munca sa a fost numit, încă din anul 1924, asistent la Muzeul național de antichități. După cîțiva ani a fost trimis la Paris, ca membru al Școlii române de acolo. Lucrarea sa de doctorat, intitulată *Epoca de bronz în Transilvania*, a fost susținută la București la 18 iunie 1932 și a primit calificativul „magna cum laude".

În cadrul Muzeului național de antichități a ocupat funcțiile de șef de lucrări și mai tîrziu pe aceea de consilier științific. Din 19 martie 1953 a fost director adjunct al MNA și din 1956 pînă în 1970 al Institutului de arheologie. În anul 1956 a fost ales membru corespondent al Institutului german de arheologie, iar din 1970 membru corespondent al Academiei de Științe Sociale și Politice a R. S. România. Dintre distincții menționăm și premiul „Vasile Pârvan" acordat in 1942 de către Academia Română.

Dorin Popescu a efectuat săpături arheologice in mai multe obiective din diverse epoci : Lechința (1925), Cunești (1930), Rovine și Șemlac (1943), Socodor (1948), Frumușani (1948), Vărșand (1949), Cristești (1950), Morești (1951). Din simpla înșirare a șantierelor pe care a lucrat, rezultă că a avut preocupări felurite, interesîndu-l problemele mai multor epoci. Unele probleme ale epocii neolitice din sudul Munteniei l-au preocupat în urma săpăturilor din tellul de la Cunești, despre care a publicat un raport amănunțit (*Les fouilles de Cunești*, în Dacia, 5—6, 1935—1936, 1938, p. 109—120). Mai tîrziu, după săpăturile de la Vărșand a văzut lumina tiparului studiul *Săpăturile de la Vărșand, 1949*, Materiale, 1956, p. 89—103, în care sînt prezentate observațiile referitoare la o așezare neolitică de tip Tisa, din vestul țării.

Din aceeași epocă datează un important mormînt cu ocru din Dobrogea, analizat în studiul : „*La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea)*, în Dacia, 7— 8,1937—1940,1941, p. 85—91.

În deceniul al șaselea l-au preocupat și problemele perioadei de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului și începutul acesteia din urmă, despre care a publicat un ciclu de patru studii, în care sînt sintetizate — în stadiul de atunci al cercetării — datele respective (*Asupra începuturilor epocii bronzului în România*, apărute în SCIV, 16, 1965, și 17, 1966).

O mare parte din activitatea sa științifică a fost dedicată studierii epocii bronzului de pe teritoriul României. Principala sa lucrare din acest domeniu o constituie teza de doctorat pe care, după unele completări firești, a publicat-o în 1944, sub titlul : *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*. Este o lucrare amplă, importantă, cu conținut bogat, în care au fost sintetizate datele despre culturile din epoca bronzului din Transilvania. După un capitol, în care se face periodizarea culturilor din epocă, urmează o scurtă prezentare a epocii neolitice și eneolitice, iar în celelalte capitole sînt expuse și interpretate elementele specifice evoluției culturilor : Schneckenberg, Periam-Pecica, Tei, Otomani și Wietenberg. În alte două capitole sînt analizate categoriile de obiecte de bronz și de aur din epoca bronzului descoperite pe teritoriul Transilvaniei.

După cum am amintit problemele epocii bronzului au constituit o preocupare de durată a lui Dorin Popescu. Astfel, de exemplu între anii 1935—1941 a publicat trei studii despre diferite descoperiri. Aici vom menționa lucrarea : *Dépôt de bronzes de Apa*, în Dacia, 7—8, 1937—1940 (1941), p. 119—125, în care este adus la cunoștința specialiștilor și interpretat din punct de vedere istoric un important depozit de obiecte de bronz din perioada mijlocie a epocii bronzului.

Despre pătrunderea pe teritoriul Daciei a sciților și a celților a publicat cîteva studii : *Sciții în Transilvania* în Transilvania, 74, 3—4, Sibiu, 1943 și *Problema sciților din Transilvania în opera lui V.Pârvan*, în SCIV, 9,1958,1, p. 9—38, despre celți: *Celții în Transilvania*, în Transilvania, 75, 8—9, Sibiu, 1944. La aceeași tematică se referă și lucrarea : *Le bracelet celtique à demi-oves d'Uroiu (dép. de Hunedoara. Transylvanie)*, în Dacia, 9—10, 1941—1944, 1945, p. 183—188. În plus, a redactat paragraful referitor la pătrunderea celților pe teritoriul Daciei, din sinteza *Istoria României*, I, București, 1960, p. 232—237.

Dorin Popescu a studiat și analizat cu pasiune și probleme privind descoperirile de obiecte de argint și de aur din preistoria țării noastre. Rezultatele cercetărilor sale sînt publicate sub forma mai multor studii, din care amintim : *Objets de parure géto-dace en argent*, în Dacia, 7—8, 1937—1940, 1941, p. 183—202 ; *Nouveaux trésors géto-daces en argent*, în Dacia, 11—12, 1945—1947, 1948, p. 35—69 ; *Noi considerații asupra prelucrării argintului în Dacia*, în Studii și referate, I, 1954, p. 89—104 ; *Le trésor dace de Sîncrăieni*, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 157—206, apoi *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în Materiale, 2, 1956, p. 196—250.

S-a interesat și de unele probleme ale monetăriei geto-dacice (de ex. : *Le trésor de monnaies „daces" de Tulgheș*, în Dacia, 9—10, 1945, p. 201—229), ca și de podoabele din categoria fibulelor din care a descris pe cele aflate în colecția Muzeului național de antichități, datînd din diferite epoci (*Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bucarest*, în Dacia, 9—10, 1945, p. 485—505).

Ca urmare săpăturilor de la Morești a analizat și publicat un studiu amănunțit despre o necropolă gepidică descoperită acolo (*Das gepidische Gräberfeld von Morești*, în Dacia, N.S., 18, 1974, p. 189—238).

Între colegii de breaslă este unanim apreciat pentru calitățile sale sufletești și iubit pentru umanismul care îi însoțește activitatea. De aceea, în încheiere, îi urăm cu toată căldura multă sănătate și încă mulți ani.

Eugen Comșa

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (III, 1983)

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Prima serie a acestei cronici (I, 1975—1980)[1] cuprinde completări — noi descoperiri și rectificări — la primele volume ale culegerii *Inscripțiile Daciei romane* (I, II, III 1—2) din colecția *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*. După seria a II-a, și ea periodică (1981—1982)[2], această cronică devine anuală — prezentînd descoperirile și studiile publicate în anul epigrafic înscris în titlu[3].

Paralel, descoperirile epigrafice din Dacia și Scythia Minor sînt comunicate, iar cele mai importante incluse în buletinul anual *Année épigraphique* (Paris)[4].

După sistemul adoptat în seria precedentă, această cronică prezintă mai întîi o rubrică de generalități, apoi urmează repertoriul inscripțiilor — fie descoperiri noi, fie rectificări la unele deja publicate.

GENERALITĂȚI

212. *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine (Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae)*, I (Histria și împrejurimile), culese, traduse, însoțite de comentarii și indici de D. M. Pippidi, București, 1983, 544 p. și 94 planșe aparte (desenele în text). Dări de seamă asupra acestui volum: Emilia Doruțiu-Boilă, în *Cărți noi în științele istorice. Referate și recenzii*, 2, București, 1983, p. 3—7; eadem, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 99—101; C. C. Petolescu, Pontica, 16, 1983, p. 377—380 (= RevIst, 37, 1984, 3, p. 287—290).

213. C. C. Petolescu, *Sex. Iulius Possessor*, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 42—56: studiul carierei acestui personaj care și-a îndeplinit prima miliție ecvestră *(praefectus cohortis III Gallorum)*, deținînd concomitent comanda de *praepositus numeri Syrorum sagittariorum, item alae primae Hispanorum*, ca și funcția de *curator civitatis Romulensium Malvensium*, în Dacia Inferior, prin anii 166—168.

214 (= 96). Despre inscripția de la Donje Butorke (R.S.F. Iugoslavia), amintind un personaj din aristocrația municipală a Drobetei, vezi studiul publicat de C. C. Petolescu, Apulum, 21, 1983, p. 67—69.

215. Al. Popa, *Cîteva considerații referitoare la divinitățile egiptene și microasiatice în epigrafia Daciei romane*, Apulum, 21, 1983, p. 71—79.

216. Iudita Winkler, *Date noi despre CIL, III, 1627, cea dintîi atestare epigrafică a Potaissei*, Potaissa, 3, 1982, p. 80—84: *variae lectiones* și copii ale inscripției miliariului de la Aiton (jud. Cluj), descoperit cu mai bine de două secole în urmă.

---

[1] SCIVA, 32, 1981, 4, p. 593—613.

[2] SCIVA, 34, 1983, 4, p. 363—385.

[3] Inscripțiile omise din neatenție sau datorită întîrzierii publicatațiilor din anul epigrafic prezentat vor fi incluse în seriile următoare.

[4] AnnÉp, *1978*, 659—700, 709—712, 715—718; *1979*, 484—512; *1980*, 727—785, 794—844; *1981*, 718—722, 741—753.

S C I V A, tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 375—382

217. Doina Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei)*, Potaissa, 3, 1982, p. 22—40. La p. 22—23, sînt prezentate ștampilele tegulare ale cohortelor *I sagittariorum* și *I Vindelicorum*; pentru ștampila *COH I V N* (= IDR, III, 1, 253), acceptă părerea (exprimată de C. C. Petolescu, SCIVA, 31, 1980, 1, p. 119; AnnÉp, 1980, 784) că ultima literă poate fi de fapt ligatura *A+N+T*, așadar supranumele *Antoniniana*. Diferite alte ștampile: *AEP, AIM, ARF, G.T.I, T.FL.V, VAM, PCH, MID* — încă obscure. Vezi și nr. 228—229.

218. Valeriu Sîrbu, *Importuri grecești în Cîmpia Brăilei (sec. V—I î.e.n.)*, Pontica, 15, 1982, p. 99—100; amfore ștampilate, îndeosebi thasiene și rhodiene: p. 99—103.

219. Livia Buzoianu, *Importul amforelor thasiene la Tomis în epoca elenistică*, Pontica, 15, 1982, p. 125—136.

220. M. Irimia, N. Cheluță-Georgescu, *Amfore antice apărute într-un mormînt tumular de la Topalu (jud. Constanța)*, Pontica, 15, 1982, p. 125—136; patru amfore ștampilate thasiene, p. 129—130, 134.

Inscripții recent publicate sau revizuite

A) DACIA

221. Pojejena (jud. Caraș-Severin). Plăcuță de bronz în formă de *tabula ansata*, descoperită în 1978, în cursul săpăturilor din castru. Dimensiuni: 3,9 × 2,8 cm. Muzeul județean, Reșița.

N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 55, nr. 8, fig. 3/2 (desen).

A(la) Frontonian(a)
(turma?) Valeri Fir-
mi

222 (= IDR, III, 1, 136). *Tibiscum*. Două fragmente dintr-o lespede de marmură. Muzeul Banatului, Timișoara.

S. Sanie, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 153—154, nr. 2, fig. 1/1 (desen-reconstituire).

În prima parte a r. 2, Sanie propune: *[et G(enio)] hor(r)e(i)*; lectura este însă forțată, chiar dacă autorul citează analogii de inscripții închinate geniilor unor edificii din castre.

223 (= IDR, III, 1, 142 și 149). *Tibiscum*. Două fragmente de placă de marmură, publicate separat; ele aparțin însă unei singure inscripții.

I. Piso, ActaMN, 20, 1983, p. 107—109, nr. 4, fig. 3 a—b (foto) c—d (desen-reconstituire).

[Deo M]alach[belo pr]o sal(ute) Ddd(ominorum)
[nnn(ostrorum) A]uggg(ustorum), P(ublius) A[elius Se?r]vius
vet(eranus) ex op[t(ione)] n(umeri) Palm(yrenorum)]

224 (= IDR, III, 1, 143 și 148). *Tibiscum*. Două fragmente de placă de marmură, publicate separat; ele aparțin însă aceleiași inscripții.

I. Piso, ActaMN, 20, 1983, p. 109, nr. 5, fig. 4 a—b (foto) c—d (desen—reconstituire).

Au[ribus]
D[ei] sau *D[ei Solis]*
Malag[beli]
Ael(ius) V...

225 a—b (= CIL, III, 1 548 = IDR, III, 1, 141 și CIL, III, 1 549 = IDR, III, 1, 145). *Tibiscum*. Două altare votive dedicate lui Liber Pater și Mithra; cognomenul lui *Marcus Turanius* nu este *Dil.*, ci *Dius*.

I. Piso, ActaMN, 20, 1983, p. 109—110, nr. 6.

226 (= IDR, III, 1, 165). *Tibiscum.* Altar funerar de calcar. Dimensiuni : 1,16 × 0,55 × 0,32 m. Muzeul Banatului, Timişoara.

S. Sanie, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 151—153, nr. 1, fig. 1/3 (desen).

În prima ediţie a inscripţiei, numele personajului (r. 2—3) era citit *Fla(vius) Quintus*; S. Sanie se gîndeşte şi la *Fla(vius) Ovinius* sau *Fl(avius) Aquinius* (dar examinarea fotografiei nu pare a infirma lectura iniţială). Pentru partea finală a r. 2, *PRI*, ca şi r. 3 *EX MARO*, Sanie propune *pri(nceps) ex Maro*; ultimul cuvînt pare a fi un toponim, cf. CIL, III, 1 322 (eventual un *princeps* al unei localităţi din Africa de nord, avînd în vedere că la Tibiscum staţiona o unitate de mauri).

227 (= IDR, III, 1, 184). *Tibiscum.* Fragment de altar votiv de marmură descoperit în aşezarea civilă.

I. Piso, ActaMN, 20, 1983, p. 110—111, nr. 7.

I. V / v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Fragmentul face parte dintr-un altar dedicat probabil de un militar din cohors I Vindelicorum. În r. 2 se afla un supranume imperial martelat, ceea ce permite a data inscripţia după domnia lui Caracalla.

228. *Tibiscum.* Toartă de amforă, descoperită în 1980 în cursul cercetărilor din aşezarea civilă. Muzeul Banatului, Timişoara.

Doina Benea, Potaissa, 3, 1982, p. 25.

MARC. SYR

Ligatura *M* + *A*, litera *S* inversă. Această ştampilă readuce în discuţie lectura ştampilei tegulare *MA.SY* (IDR, III, 1, 262) : un antroponim, nu o formaţiune militară de mauri şi sirieni (cf. Doina Benea, Apulum, 18, 1980, p. 139).

229. *Tibiscum.* Buză de *mortarium* descoperită în 1980 într-o clădire din zona canabelor castrului. Muzeul Banatului, Timişoara.

Doina Benea, Potaissa, 3, 1982, p. 25.

Severus

230 (= IDR, III, 2, 79). *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Fragment de lespede de marmură, conţinînd o inscripţie dedicată lui Severus Alexander. R. 4—5 sînt martelate; I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 227, nota 14, propune a întregi aici numele lui Iasdius Domitianus, guvernator al celor trei Dacii pe timpul acestui împărat.

231. *Micia.* Altar onorific descoperit în 1981 în cursul săpăturilor în castru. Baza circulară, diam. = 0,89 m; alte dimensiuni : î = 0,80, l = 0,61, gros. = 0,61 m. Litere înalte de 7,5 cm; ligaturi : r. 5 *H* + *A* + *D*, *N* + *T*, r. 6 *A* + *V*, r. 8 *O* + *H*. Muzeul de istorie al R. S. România, Bucureşti; inv. 162 333.

Liviu Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 84—85, nr. 1, fig. 1 (foto şi desen).

[Imp(eratori) Caes(ari) divi]
[Had(riani) fil(io) divi]
[Trai(ani) nep(oti) divi]
[Ner(vae) pronep(oti)]
5 *Had(riano) Antonin-*
o Aug(usto) Pio
[t]ri(buniciae) pot(estatis) III co(n)s(uli)
[I]I p(atri) p(atriae), coh(ors) II Fl(avia) Com(magenorum)

După indicaţia puterii tribuniciene, altarul a fost dedicat în perioada 10 decembrie 139—9 decembrie 140. Editorul inscripţiei mai face remarca : dacă numărul consulatelor este indicat exact, înseamnă că inscripţia a fost dedicată între 10—31 decembrie 139.

232. *Micia.* Altar onorific descoperit în 1981 în cursul săpăturilor în castru. Dimensiuni : 1,35 × 0,64 × 0,55 m. Litere înalte de 5 cm (urme de vopsea roşie). Rămas la locul descoperirii.

L. Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 85—87, nr. 2, fig. 2 (foto, desen).

[Im]p(eratori) Caes(ari) C(aio) M(essio)
[Q(uinto)] Traiano De-
[ci]o Pio Felici
[Aug(usto)] pont(ifici) max(imo)
[trib(uniciae)] pot(estatis) co(n)s(uli) II
proco(n)s(uli), ala
I Hisp(anorum) Camp(agonum) De-
ciana c(ivium) R(omanorum) devo-
ta numini ma-
iestatiq(ue) eius
ex quaestura
sua.

Indicarea celui de-al doilea consulat al împăratului permite datarea inscripției în anul 250 e.n.

233. *Micia.* Două fragmente de țigle ștampilate, descoperite în 1981 în cursul săpăturilor din castru, la *horreum.* Muzeul de istorie al R. S. România, București.

L. Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 87—88, nr. 3, fig. 3 (foto).

COH II FL COMC

Din cauza slabei imprimări a sfîrșitului ștampilei, litera finală era considerată și completată de C. C. Petolescu și L. Mărghitan, Muzeul Național, 1, 1974, p. 256, nr. 33: *S(agittariorum).*

L. Petculescu propune lectura: *coh(ors) II Fl(avia) Com(ma)g(enorum)*; cf. O. Floca, ActaMN, 5, 1968, p. 112: *COMAG* (cu ligatura *M + A*, r. 4). Pentru litera finală, editorul se gîndește și la un supranume imperial: *C(ommodiana), G(ordiana)* sau *G(alliena)*; ne putem gîndi și la *G(etica)* (această unitate nu este pînă acum atestată cu supranumele *Antoniniana*).

234 (= CIL, III, 12 560). *Apulum.* Altar de calcar; cîmpul inscripției deteriorat. Dimensiuni: 1,22 × 0,67 × 0,52 m. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. Piso, ActaMN, 20, 1983, p. 103, nr. 1, fig. 1 a (desen-reconstituire).

Revizuind inscripția, I. Piso arată că în r. 3 litera *B* (acum dispărută) nu-și găsește locul în nici o încercare de reconstituire. Noua lectură propusă:

. . . .
P(ublius) Ae[l(ius)...]us
po[ntifex co]l(oniae)
Apu[lensis, ?eq(uo) p(ublico)]
pro sa[lute s]u[a]
suor[umqu]e
volum solvit

235 (= 145). *Apulum.* Inscripție în mare parte martelată, atestind probabil pe Q. Iulius Licinianus, *co(n)s(ularis) D[ac(iarum) III]*; publicată de I. Piso, ZPE, 49, 1982, p. 230—231, nr. 5 și reluată recent in ActaMN, 20, 1983, p. 103—106, nr. 2 (în legătură cu publicarea ei simultană de Cl. L. Băluță și I. I. Russu, Apulum, 20, 1982, p. 119—120, nr. 3, fig. 3).

236. *Apulum.* Lespede de calcar cu inscripție funerară. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

D. Protase, Apulum, 9, 1971, p. 353—356 (= AnnÉp, 1972, 461); idem, Apulum, 10, 1972, p. 703—704. Cf. I. Piso, ActaMN, 20, 1983, p. 106—107, nr. 3, fig. 2 b (desen) (rectificări: r. 2 și 6—7).

D(is) M(anibus)
Spediae L(ucii) f(iliae) Sev-
erae coniugi
L(ucii) Val(erii) Montan(i), Q(uinti) f(ilii)
p(rimi) p(ili) leg(ionis) XIII G(eminae),
Val(eria) Montanill[a]
fil(ia) matri pien-
tissim(a)e et Ty-
chen(e) lib(erta)
pos(uerunt)

Pentru r. 8—10, I. Piso are în vedere și întregirea : *Ty/chen(i) lib(ertae) / pos(uit).*

237. *Apulum.* 36 de fragmente de inscripții : votive (nr. 1—4), funerare (5 — 18) şi de caracter nedeterminat (nr. 19—36), publică Cl. L. Băluță, Apulum, 21, 1983, p. 89—109. În această cronică vom reproduce doar trei dintre ele, celelalte fiind deocamdată lipsite de valoare documentară. Vezi nr. 238—240.

238. *Apulum.* Fragment de altar de calcar, descoperit pe teritoriul fostei *colonia Aurelia.* Dimensiuni : 0,66 × 0,95 × 0,85 m. Litere înalte de 8,5—10 cm. Pe fețele laterale sînt reprezentați, în cadru profilat, Attis în dreapta, o figură feminină în stînga. Muzeul Unirii, Alba Iulia ; inv. 7 849.

Cl. L. Băluță, Apulum, 21, 1983, p. 92, nr. 5, fig. 5 a—b (foto și desen).

D(is) M(anibus)
Rufus D-
iomedis
. . . .

239. *Apulum.* Fragment de stelă de calcar, descoperit în același loc cu piesa anterioară. Dimensiuni : 0,83 × 0,70 × 0,24 m. În registrul superior, se mai păstrează partea inferioară a busturilor unui bărbat și unei femei. Cîmpul inscripției, parțial păstrat, măsoară 0,61 × × 0,60 m. Litere înalte de 5 — 6,5 cm ; ligaturi : r. 3 *A* + *N*, r. 4 *E* + *T*. Muzeul Unirii, Alba Iulia ; inv. 7 850.

Cl. L. Băluță, Apulum, 21, 1983, p. 95, nr. 12, fig. 12 (foto și desen).

D(is) M(anibus)
PONTIE.SY...
VS. VIX. AN...
ET PONTIE...
5 *SIE MATE*
VS. VIX. A...

Calitatea reproducerii fotografice a inscripției nu permite un control al lecturii : astfel, în r. 2 și 4 ar putea fi *Pontil...* ; în r. 2—3 probabil *Sy[r]/us,* în r. 5—6 *Mateus* (în acest caz, ar fi vorba de o familie de orientali) ; în r. 6 *Sil(....).*

240. *Apulum.* Fragment de stelă funerară (partea inferioară, cu piciorul și cîmpul inscripției) din calcar. Dimensiuni : 0,92 × 0,99 × 0,37 m. Litere înalte de 6 cm. Muzeul Unirii, Alba Iulia ; inv. 7 851.

Cl. L. Băluță, Apulum, 21, 1983, p. 95—96, nr. 13, fig. 13 (foto și desen).

. . . .
an(nis) LX. Lucius coniu-
gi benemerenti pos-
[ui]t

241. *Apulum.* Baza unui mulaj pentru turnat butelii paralelipipedice de sticlă. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 63, nr. 22, fig. 21 ; V. Moga, Apulum, 16, 1978, p. 166, fig. 9 ; Cl. L. Băluță, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 167—170.

Pe baza mulajului, o inscripție : Russu citea *IOVCTOC,* iar Băluță propune acum *BEBENI(us) AV(relius) IOVCTOC,* eventual *M. AV(relius) IOVCTOC BEBI* (?).

242. *Ampelum.* Coloană votivă de gresie descoperită întîmplător în 1979 ; î = 0,81, diam. = 0,30 — 0,38 m. Litere înalte de 6 — 6,5 m. Muzeul din Zlatna.

V. Wollmann — I. T. Lipovan, Potaissa, 3, 1982, p. 90, nr. 1, fig. 1 (foto).

. . . .
. . . . DO . . . . . .
sacerdos te[mplum?]
I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) pro se et
suorumq(ue) o-
mnium vot-
um pos(uit)

243. *Ampelum.* Altar funerar de gresie. Dimensiuni: 0,84 (?) × 0,60 × 0,55 m. Acum în biserica ortodoxă din Feneş, utilizat ca picior de pristol.

V. Wollmann — I.T. Lipovan, Potaissa, 3, 1982, p. 92, nr. 3 (foto și desen).

D(is) M(anibus)
CEN(?) . . . . . . *S*
AVG . . . .
P. Anto(?) . . . . .
5 . . . . *Bar-*
adus Aug(usti) li-
bertus pat-
ri beneme-
renti posu-
it

Calitatea slabă a reproducerii fotografice nu permite un control al lecturii r. 2 — 5.

244. *Alburnus Maior.* Altar votiv de gresie descoperit în 1981, în punctul Citera, cu ocazia amenajării drumului spre Roșia Poieni. Dimensiuni: 0,72 × 0,34 × 0,24 m. Muzeul din Roșia Montană.

V. Wollmann — I. T. Lipovan, Potaissa, 3, 1982, p. 90, nr. 2, fig. 2.

Silvano
Silvestri
s[a]c(rum)
Varro Titi
5 *p[o]s(uit)*

245. *Potaissa.* Ștampilă tegulară descoperită cu ocazia săpăturilor din castru.

M. Bărbulescu — A. Cătinaș — A. Hopârtean — C. Luca, Potaissa, 3, 1982, p. 19.

L(egio) V M(acedonica) p(ia) f(idelis)

246. *Potaissa.* Toartă de amforă ștampilată descoperită în cursul săpăturilor din castru.

M. Bărbulescu — A. Cătinaș — A. Hopârtean — C. Luca, Potaissa, 3, 1982, p. 19.

HPAKΛA

B) MOESIA INFERIOR

247. Galați (-Barboși). Fragment de *mortarium* ștampilat descoperit în așezarea civilă de la Barboși, aparținînd probabil ceramistului *Theotimus.*

S. Sanie, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 158, nr. 5, fig. 2/5 (foto).

248. Galați (-Barboși). Fragment dintr-o căniță de lut (partea inferioară) descoperită în *castellum* de pe înălțimea Tirighina; poartă gravată o inscripție executată înainte de ardere.

S. Sanie, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 154—156, nr. 3, fig. 1/4 (desen) și 2/4 (foto).

În spațiul mărginit de inelul de susținere al vasului au fost incizate literele *TEPHC-IC.* Pe corp, alte litere: *KAI*, apoi probabil antroponimul Σαμογυρ sau Σακιογυρ; în continuare, la o oarecare distanță, ΠΙ și o parte din hasta altei litere. Sanie recunoaște aici unul din îndemnurile obișnuit incizate pe asemenea recipiente: „Tereis și Samogyr (?), bea!".

249. Galați (-Barboși). Fragment de toartă de caserolă de bronz purtînd ștampilă, descoperit în cetatea dacică de la Barboși.

S. Sanie, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 156—158, nr. 4, fig. 1/2 (desen).

. . . . . *CIPI POLY*

Este vorba de numele unui cunoscut producător de caserole, *P. Cippius Polybius*, din secolul I e.n. (vezi bibliografia citată de editor, notele 39—42).

250. *Tomis.* Fragment de lespede de calcar descoperit întîmplător cu ocazia demolării unui edificiu modern din Constanța. Dimensiuni: 0,475 × 0,275 × 0,225 m. Litere înalte de 4,5 — 5,3 cm. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța; inv. 31 705.

Maria Bărbulescu-Munteanu — Adrian Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 159—162, fig. 1 (foto, desen).

[Imp(eratori) Caes(ari) di]vi Trai[ani Parthici f(ilio), divi]
[Nervae nep]oti Tra[iano Hadriano Augusto...

251. *Tomis.* Fragment de placă funerară de marmură descoperit întîmplător în 1976; cîmpul epigrafic este cuprins de un dublu cadru cu *tabula ansata.* Dimensiuni: 0,61 × 0,565 × × 0,035 m. Litere înate de 4,1—4,5 cm. Muzeul de istorie națională și arheologic, Constanța; inv. 21 401.

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 165—167, fig. 3 (foto, desen).

[D(is)] M(anibus)
[? Iulius] Vitales,
[mil(es)? vet(eranus)? leg(ionis) V] Mac(edonicae)
C(aius) Iulius Festus,
frater et h(eres) t(itulum) f(aciendum)
c(uravit)

252. *Tomis.* Fragment de stelă funerară de marmură; descoperire întîmplătoare. Dimensiuni: 0,27 × 0,99 × 0,11 m. Litere înalte de 2,5 cm. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța; inv. 21 402.

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 167—169, fig. 4 (foto, desen).

. . . .
. . . . ex] eq(uite)
[vet(eranus)] l] eg(ionis) V
[Mac(edonicae) vix]it an(nis)
[...et] Mama
[con(iux)? ei]us vix(it)
[an(nis)...] et Fl(avius)
[...f]i(lius)? eius
. . . .

Numele *Mama* (cunoscut în onomastica greacă, tracică și orientală) este atestat și în Dobrogea (vezi ISM, V, 34).

253. *Callatis.* Fragment de placă de marmură. Dimensiuni: 0,23 × 0,15 × 0,04 m. Litere înalte de 1,2—1,4 cm. A făcut parte din colecția farmacistului Paul Bălcănescu din Brăila, care a cedat-o Muzeului Brăilei; inv. 13 853.

Oct. Bounegru, Istros, 2—3, 1983, p. 61—163, fig. 1 (foto, desen).

Este vorba de un decret al sfatului și poporului din Callatis în cinstea lui *Apollonios*, fiul lui *Par...*, din Chersones; inscripția urmează a fi publicată cu toate datele în ISM, III.

254. Gura Canlici (jud. Constanța). Altar votiv de calcar descoperit întîmplător în 1979. Dimensiuni: 0,415 × 0,32 × 0,32 m. Litere înalte de 3,4 — 4 cm. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța; inv. 29 705.

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 14, 1981, p. 162—165, fig. 2 (foto, desen).

Cauti
M(arcus) Domi(t)i(us)
Vale(n)s
p(osuit)

Pe piatră, în r. 2 *DOMII* — primul *I* gravat în formă de *Γ*, simbolizînd eventual ligatura *I* + *T*.

255. Ostrov (jud. Constanța). Fragment de sarcofag descoperit 1 km în aval de punctul Ostrov-Regie. Piatra este spartă în patru. Dimensiuni: 1,16 × 1,76 × 0,16 m. Inscripția, cu numeroase ligaturi, este cuprinsă într-o *tabula ansata*; de o parte și de alta a acesteia au fost sculptate două genii înaripate. Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța.

Maria Bărbulescu-Munteanu — A. Rădulescu, Pontica, 15, 1982, p. 153—159.

D(is) M(anibus
C(aio) Val(erio) C(ai) Val(erii) filio colonia Ulp(ia)
Zermizegetusa Iuliano p(rimo) pi(lo)
leg(ionis) XI Cl(audiae) III p(iae) f(idelis) qui vixit ann(is)
LXXXVIII. Pompeia Aquilinia coniux
et Val(erius) Aquilinus et Pomp(eia)
Iuliane et Valerii Iulianus
et Vibianus et Pomp(eius) Iulianus
fili(i) et heredes patri
pientissimo et merentissimo
faciendum curaverunt

Defunctul era originar din capitala Daciei romane, al cărei nume este redat probabil în forma dacică, *Zermizegetusa* (cf. Dio Cassius, LXVIII, 1, 7; A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4], Budapesta, 1975, nr. 616—621, 638, 849). În r. 7, *Iuliane* este forma greacă a acestui nume feminin.

Pentru datarea inscripției, dispunem de un important reper cronologic: epitetul *pia fidelis*, acordat legiunii în acest caz pentru a treia oară; aceasta permite datarea inscripției pe timpul domniei lui Gallienus. Într-adevăr, pe timpul acestui împărat s-au emis monede avînd pe revers legenda *LEG XI CL VI P VI F* (RIC, V/1, nr. 359; cf. J. Fitz, în *Mélanges Carcopino*, Paris, 1966, p. 353—367). Pe o inscripție de la Potaissa, numele legiunii V Macedonica este însoțit de epitetul *III pia fid[elis]* (CIL, III, 875).

TIBERIU BADER, *Die Fibeln in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, XIV, 6 herausgegeben von H. Müller-Karpe, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1983, 144 p., 62 pl.

După volumele *Die Äxte und Beile in Rumänien* de Alexandru Vulpe și *Sicheln in Rumänien* de M. Petrescu Dîmbovița, lucrarea lui T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien* este cea de-a treia carte apărută în prestigioasa colecție Prähistorische Bronzefunde, privind antichitățile din România.

Autorul prelucrează fibulele din România, care se datează din perioada tîrzie a epocii bronzului și din prima epocă a fierului (Hallstatt), adică în intervalele cuprinse între sec. XIII î.e.n. și sec. VI/V î.e.n. În total au fost studiate un număr de 428 de fibule, desenate personal de autor, corectînd în unele cazuri desenele publicate. Au fost preluate numai acele desene apărute ale căror originale nu au mai putut fi găsite sau n-au fost accesibile autorului. Deci, lucrarea este rezultatul unei documentări vaste, care a necesitat un timp îndelungat.

Introducerea (p. 1—7) cuprinde și un riguros tabel privind sincronizarea diferitelor orizonturi de depozite de bronzuri cu culturile și grupurile arheologice (cimitire și așezări) de la epoca bronzului tîrziu și pînă la Hallstatt-ul tîrziu (Ha D_1). Această sincronizare reflectă stadiul cercetărilor actuale, autorul fiind prizonierul unor scheme puțin artificiale, al sistemului și schemei folosite azi, împreună cu nesiguranțele lor evidente.

Fiind stabilit pentru fiecare orizont de depozite de bronzuri cîte un secol, ele greu pot fi sincronizate cu evoluția internă a culturilor și grupurilor culturale contemporane acestor depozite. Dacă menționez că numai în NV țării noastre din cele 42 de depozite prelucrate tot de T. Bader, 38 de depozite sînt încadrate, în Br. D-Ha A_1 (sec. XIII—XI î.e.n.), perioadă cînd sînt mari transformări etnoculturale, după descoperirile funerare și de așezări, atunci este și mai evident că atribuirea pe culturi sau pe anumite grupuri culturale a depozitelor de bronzuri și apoi a diferitelor categorii de obiecte de bronz rămîne azi încă un deziderat al cercetărilor.

Partea cea mai voluminoasă a cărții este descrierea, sistematizarea și catalogul obiectelor (p. 8—123). În funcție de elementele caracteristice fibulele au fost împărțite în trei grupe tipologice principale, în cadrul cărora autorul stabilește numeroase tipuri și variante, ajungîndu-se la o clasificare nuanțată, în multe privințe originală. La prima vedere această parte a cărții apare ca un catalog, dar latura interpretativă este tot atît de minuțios lucrată ca și descrierea fibulei, condițiile de descoperire, locul de păstrare și bibliografia referitoare fibule. La fiecare tip de fibulă sînt menționate și exemplarele analoage, în special din regiunile învecinate, atrăgîndu-se atenția asupra frecvenței tipului, cronologiei fiecărui tip, analiza răspîndirii, gruparea lor în anumite zone geografice sau subzone.

Fibulele ca o funcție practică, dar purtate și ca obiecte de podoabă, au fost supuse schimbărilor modei, avem însă puține informații despre modul lor de întrebuințare. Poate n-ar fi fost de prisos să fie prezentate și cîteva morminte de înhumație cu indicarea poziției fibulei respective, eventual, și o reconstituire ipotetică a modului de purtare a ei, folosindu-se și descoperirile din zonele nordice (pentru analogie).

Deși aria de răspîndire a tipurilor principale de fibule este foarte minuțios stabilită, autorul nu încearcă să discute cadrul cultural-istoric în care au fost folosite aceste piese, oprindu-se doar la menționarea originii eventuale a tipurilor discutate. La fel nu găsim răspuns la problema modului de vehiculare a acestora, dacă sînt sau nu rezultatul unei creații locale, cum apar pe teritoriul țării noastre, pe calea schimburilor intertribale sau datorită unor mișcări de populații? Care sînt acele tipuri care pot fi considerate produse ale culturilor și grupurilor culturale cunoscute arheologic din teritoriul țării noastre? Iată cîte întrebări se formulează în legătură cu această categorie de piese atît de importantă pentru datarea complexelor arheologice din epoca bronzului tîrziu și din Hallstatt. Am pus aceste întrebări fiindcă în descoperirile scitice din Transilvania — deși într-un număr redus — sînt descoperiri de fibule, tratate pe larg de autor. Este știut însă faptul că fibulele constituie o categorie străină culturii scitice nord-pontice.

Fibulele din mormintele scitice din Transilvania — cum sînt bine arătate de autor — sînt tipuri caracteristice ariei balcano-car-

patice, mai ales lumii illire, și nu apar la nordul Pontului. La fel sînt foarte puține descoperiri de fibule din aria de răspîndire a grupului cultural Szentes-Vekerzug-Cholin (în necropola de la Sanislău II lipsesc fibulele). Deci în anumite zone acest element al portului este frecvent, din altele lipsește cu desăvîrșire, iar în zonele de interferență apare sporadic. Credem că această situație reflectă o realitate istorică și chiar dacă nu este expresia incontestabilă a unei diferențieri etnice, ne arată oricum două obiceiuri în privința portului.

Vasta informație pe care se bazează lucrarea este dovedită și de numărul impresionant (943) de note cu referiri bibliografice sau la alte surse de informare. Utilizarea lucrării este ușurată prin: lista prescurtărilor, prescurtări bibliografice, lista muzeelor și colecțiilor din România și din alte țări, cu indicarea numărului din catalog al fibulelor. O parte integrantă a lucrării o constituie și planșele (62) executate în condiții grafice excelente.

Pornind de la o vastă documentație, autorul pune la dispoziția specialiștilor nu numai o reușită monografie asupra fibulelor preistorice din România, cartea reprezentînd și un prețios ajutor pentru stabilirea cît mai exactă a datării unor descoperiri viitoare, fără ca această categorie de obiecte să fie infailibilă pentru datare, așa cum se întîmplă și în cazul monedei.

Dr. Ioan Németi

INDICE

TOM 35, 1984

RECENZII

ABREVIERI

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AnnÉp	L'anée épigraphique, Paris.
ArchÉrt	Archaeologiai értesitö, Budapesta.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași—București.
ASU Iași	Analele științifice ale Universității, Iași.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommision, Frankfurt.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
DA	Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris, 1877 sqq.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București.
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
DID	*Din istoria Dobrogei*, București, 1965 sqq.
FHDR	*Fontes historiae Dacoromanae*, București, 1964 sqq.
KS	Kratkie soobščenija, Moscova.
Materiale	Materiale şi cercetări arheologice, București.
MEFR	Melanges de l'École française de Rome, Paris.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii, Moscova.
OR	D. Tudor, *Oltenia romană*, București.
PBF	Prähistorische Bronzefunde Europas, München.
RE	Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertums. wissenschaft*, Stuttgart.
REL	Revue des études latines, Paris.
RevIst	Revista de istorie, București.
RevMuz	Revista muzeelor, București.
RMM—MIA	Revista muzeelor și monumentelor—monumente istorice și de artă, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SlovArch	Slovenská Archeologia, Nitra.
StCl	Studii clasice, București.
StComSibiu	Studii și comunicări, Muzeul Brukental, Sibiu.
TIR	*Tabula Imperii Romani*, București.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU — MUZICĂ — CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE — MUSIQUE — CINÉMA
THRACO-DACICA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel $ 54.
Toute commende de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sectorul export-import presă, P.O. Box 12–201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei no. 64–66.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717 Calea Victoriei 125, Bucureşti, telefon 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

PETRE DIACONU, **Les Coumans au Bas Danube aux XIe et XIIe siècles**, 1978, 159 p. 8,25 lei.

MARIA COMȘA, **Cultura materială veche românească (Așezările de la Bucov — Ploiești)** 1978, 193 p. 30 lei.

FLOREA MOGOȘANU, **Paleoliticul în Banat**, 1978, 152 p., 11 lei.

PETRE ROMAN și IOAN NÉMETI, **Cultura Baden în România**, 1978, 158 p., 18 lei.

D. TUDOR, **Oltenia romană**, 1978, 520 p., 41 lei.

S. MORINTZ, **Contribuții la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic**. 1978, 216 p., 27 lei.

ION HORAȚIU CRIȘAN, **Burebista and his time**, 1978, 246 p., 22 lei.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria, IV**. 1978, 144 p., 34 lei.

I. BARNEA și colab., **Tropaeum Traiani. I. Cetatea**, 1979, 250 p., 28 lei.

MARIA COJA și PIERRE DUPONT, **Histria, V**, 1979, 168 p., 39 lei.

LIGIA BÎRZU, **Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, 1979, 111 p., 6 lei.

RADU POPA și MONICA MĂRGINEAN CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizație medievală românească**, 1979, 163 p., 28 lei.

EMILIA DORUȚIU BOILĂ, **Inscripțiile din Scythia Minor**, V, 1980, 351 p., 35 lei.

C. PREDA, **Callatis. Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 36 lei.

MARIN CÂRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior și culturile paleolitice din România**, 1980, 268 p., 29 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripțiile Daciei romane**, III/2 1980, 484 p., 34 lei.

V. MIHAILESCU BÎRLIBA, **La monnaie chez les Daces orientaux**, 1980, 312 p., 19,50 lei.

I. I. RUSSU, **Daco-geții în Imperiul roman**, 1980, 116 p., 8,75 lei.

D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 289 p., 34 lei.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria**, VI, 1982, 236 p., 38 lei.

MIRCEA D. MATEI, EMIL I. EMANDI, **Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare**, 1982, 195 p., 27 lei.

Fontes historiae Daco-Romanae, IV, **Scriitori și acte bizantine, secolele IV—XV**, 1983, 584 p., 43 lei.

D. M. PIPPIDI, **Inscripțiile din Scythia Minor**, I, 1984, 544 p., 71 lei.

Studii și cercetări de numismatică, VIII, 1984, 161 p., 21 lei.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani, II, Monumentele romane**, 1984, 198 p., 26 lei.

I. T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 184 p., 29 lei.

DAN GH. TEODOR, **Civilizația romană la est de Carpați în secolele V—VII e.n. Așezarea de la Botoșana — Suceava**, 1984, 132 p., 14 lei.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia**, 1984, 188 p., 25 lei.

RM — ISSN0039 — 4009

S C I V A, tomul 35, nr. 4, București, octombrie—decembrie 1984, p. 283—388

I. P. „Informația" c. 2529

Lei 35